

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

**Q. SEPTIMII|| FLORENTIS|| TERTVLLIANI||
CARTHAGINIENSIS|| PRESBYTERI, OPERA|| QVÆ
HACTENVS REPERIRI|| POTVERVNT OMNIA:||**

Tertullianus, Quintus Septimius Florens

Antverpiae, 1584

De Spectaculis.

[urn:nbn:de:hbz:466:1-73633](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:hbz:466:1-73633)

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTULLIANI DE 'SPECTA-
CVLIS LIBER.

CAP. I.

VI² status fidei, quæ ratio veritatis, quod præscriptum disciplina inter cetera secularium errorum etiam spectaculorum voluptates adimat, Dei serui cognoscite, qui cum maximè ad Deum acceditis, recognoscite qui iam accessisse vos testificati & confessi estis, ne aut ignorando aut dissimulando quis peccet. Tanta est enim vis voluptatum, vt & ignorantiam, protelet in occasionem, & conscientiam corrumpat in dissimulationem, aut vtrunque. Adhuc forsitan alicui opiniones ethnicorum blandiuntur, quæ in ista causa aduersus nos ita argumentari consueuerunt: Nihil obstrepere religioni in animo & conscientia tua tanta solatia extrinsecus oculorum vel aurium: nec verò Deum offendi oblatione hominis, quæ saluo erga Deum metu & honore, suo in tempore & suo in loco frui scelus non sit. Atquin hoc cum maximè paramus demonstrare, quemadmodum illi hæc non competant veræ religioni & vero obsequio erga Deum verum. Sunt qui existimant Christianum expeditum morti genus ad hanc obstinationem abdicacione voluntatum erudiri, quo facilius vitam contemnant amputatis quasi retinaculis eius, ne desiderent quam iam superuacua sibi fecerint: vt hoc consilio potius & humano prospecta, non diuino præscripto definitum existimetur. Pigebat scilicet etiam perseverantes in tantis voluptatibus propter Deum mori. Quanquam & si ita esset, tam apto consilio, tantis voluptatibus propter Deum mori. Quanquam & si ita esset, tam apto consilio, tantis voluptatibus propter Deum mori.

CAP. II.

Gen. 1.

tae obstinatio disciplinae debebat obsequium. [5 Iam verò nemo est, qui non hoc quæque præterdat, omnia à Deo instituta, & homini attributa (sicut prædicamus) & vniuersa bona omnia, vt boni auctoris: inter hæc deputari vniuersa ista, ex quibus spectacula struuntur, Circum verbi gratia, & 6 leonem, & vires corporis, & vocis suauitates. Igitur neque alienum videri posse, 7 neque inimicum Dei, quod de conditione constet ipsius: neque cultoribus Dei vitandum, quod Dei non sit inimicum, quia nec alienum. Planè & ipse extruccionem locorum, quod saxa, quod cæmenta, quod marmora, quod d colūne Dei res sint, qui ea ad instrumentum terræ dedit: sed & ipsi actus sub cælo Dei transiguntur. Quia sapiens argumentatrix sibi videtur ignorantia humana, præsertim cū aliquid eiusmodi gaudiis & de fructibus seculi metuit amittere. Plures denique inuenias, quos magis periculum voluptatis quàm vitæ, auocet ab hac secula. Nam mortem etiam stultus vt deum non extimescit, 9 voluptatem etiam sapiens vt tantam non contemnit, cū alia nō sit & stulto & sapienti vitæ gratia, nisi voluptas. Nemo negat, quia nemo ignorat quod vltima tura suggerit, 10 Deum esse vniuersitatis conditorem, eamque vniuersitatem tam bonam quam homini mancipatā. Sed quia non penitus Deum norunt, nisi naturali iure, non est familiari, de longinquo, non de proximo, necesse est ignorēt, qualiter administrari aut beat aut prohibeat quæ instituit, simul quis sit æmulus ex diuerso, adulter adis vrbis diuina conditionis, quia neque voluntatem, neque aduersarium noueris eius, quæ minus ueris. Non ergo hoc solum respiciendum est, quo omnia sint instituta, sed à quo conuertuntur. Ita enim apparebit cuius vi sint instituta, si appareat cuius non sint. Multum interest inter corruptelam & integritatem, quia multum est inter institutorem & interpolatorem. Ceterum omnes species malorum, quæ etiam ethnici indubitatè & prohibent & detestantur, ex operibus Dei constant: Vis homicidium ferro, veneno, 11 magicis deuinacionibus perfici. Tam ferrum Dei res est quàm herba, quàm angeli. Nunquid tamen in his minis necem auctor ista prouidit? Atquin omnem homicidij speciem vno & principio præcepto interemit: Non occides. Proinde aurum, æs, argentum, ebur, lignum, & quæcunque fabricandis idolis materia captatur, quis in seculo posuit, nisi seculi auctor. Deum Nunquid tamen vt hæc aduersus ipsum adorentur? Atquin summa offensio penes illam idololatria est. Quid non Dei est quod Deum offendit? sed cū offendit, Dei esse scilicet scit; & cū desit, offendit. Ipse homo omnium flagitiorum actor, non tantum actor Dei, verum etiam imago est: & tamen & corpore & spiritu desciuit à suo institutore. Neque enim oculos ad concupiscentias sumpsimus, neque linguam ad maliloquium, & aures ad exceptaculum maliloquij, & 12 gulam ad gulæ crimen, & ventrem ad gulæ

A tatem, & genitalia ad excessus impudicitiae, & manus ad vim, & gressus ad vagam vitam, aut spiritus ideò in situs corpori, vt insidiarū, & fraudum, & iniquitatum cogitatorum fieret, non opinor. Nam si omnem malignitatem, & si tātā malitiam excogitatam Deus exactor innocentiae odit, indubitatē quācunque condidit, non ¹⁴ in exitum operum constat condidisse quā damnat, licet eadem opera per ea quā condidit administrantur, quando hac sit tota ratio dānationis peruersa administratio conditionis à conditis. Nos igitur qui Domino cognito etiā amulum eius inspicimus, qui institutore comperto etiam interpolatorem vnā deprehēdimus, neque mirari neque dubitare oportet, cum ipsum hominē opus & imaginem Dei totius vniuersitatis possessore illa vis interpolatoris & amulatoris angeli ab initio de integritate deiecerit, vniuersam substantiam eius pariter cum ipso in peruersitatem demutatam aduersus institutorem: vt quā doluerat homini concessam non sibi, in ea ipsa & hominem reum Deo faceret, & suā dominationem conlocaret. [¹⁵ Hac conscientia instructi aduersus opiniones ethnicorum, conuertamur magis ad ¹⁶ nostrorū detractatus. Quorundā enim fides aut simplicior, aut scrupulosior, ad hanc abdicatorem spectaculorum de scripturis auctoritatem exposcit, & se in incertū constituit, quod non significanter neque nominatim denuntietur seruis Dei abstinentia eiusmodi. Planē nusquā inuenimus quemadmodū apertē positum est, ¹⁷ Non occides, nō idolum coles, non adulterium, non fraudem admittes: ita exerte definitum, non in Circūibis, non in theatrum, agonem, munus non spectabis. Sed inuenimus ad hanc quoque speciem pertinere illam primam vocē Dauid, Foelix, inquit, qui non abiit in concilium impiorū, & in via peccatorum non stetit, & in cathedra pestium non sedit. Nam etsi iustum illū videtur praedicasse, quod in concilio & in confesso Iudaeorum de Deo denegando consultantium non communicauit, latē tamen semper scriptura diuina diuiditur, vbicunque secundū praesentis rei sensum etiam disciplina munitur, vt hic quoque non sit aliena vox à spectaculorum interdictione. Si enim pauculos tunc Iudaeos impiorū concilium vocauit, quanto magis tantū conuentum ethnici populi: ni pij ethnici, minus peccatores, minus hostes Christi, quā tunc Iudaei, quō & cetera congruunt. Nam apud spectacula & in via statur. ¹⁸ Vias enim vocant cardines balteorum per ambitum, & discrimina popularium per proclium. ¹⁹ Cathedra quoque nominatur ipse in anfractu ad confesū situs. Itaque cōtrariō infelix qui in quocunque conciliū impiorum abierit, & in quacūque via peccatorū steterit, & in quacunque cathedra pestium sederit, generaliter dictum intelligamus, cum quid etiam specialiter interpretari capit. ²⁰ Nam & specialiter quā dā pronuntiata, generaliter sapiunt. Cum Deus Israelitas admonet disciplinae vel obiurgat, vtique ad omnes habet: cum Aegypto & Aethiopiae exitium comminatur, in omnem gentē peccatricem praedicit. Sic omnis gens vocatur Aegyptus & Aethiopia, à specie ad genus. Quemadmodum etiam de origine spectaculorum omne spectaculum concilium vocat impiorum, à genere ad speciem. [²¹ Ne quis argumentari nos putet, ad principalem auctoritatem conuertat ipsius signaculi nostri. Cum aquam ingressi Christianam fidem in legis suae verba profiteamur, renunciasse nos diabolo & pompae & angelis eius ore nostro contestamur. Quid erit summum ac praecipuum, in quo diabolus & pompae & angeli eius censeantur, quā idololatria? ex qua omnis immundus & nequam spiritus, vt ita dixerim, quia nec diutius de hoc. Igitur si ex idololatria vniuersam spectaculorum paraturam constare constiterit, indubitatē praedictum erit etiam ad spectacula pertinere renunciationis nostrae testimonium in lauacro, quā diabolo & pompae & angelis eius sint mancipata, scilicet per idololatriā. Commemorabimus origines singulorum, quibus incunabulis in seculo adoleuerint: exinde titulos quorundam, quibus nominibus nuncupentur: exinde apparatus, quibus superstitionibus instruantur: tum loca, quibus Praesidibus dicentur: tum artes, quibus auctoribus deputentur. Si quid ex his non ad idolum pertinuerit, id neque ad idololatriam, neque ad nostram cierationem pertinebit. [²³ De originibus quidem vt secretioribus & ignotis penes plures nostrorum altiūs, nec aliundē inuestigandum fuit, quā de instrumentis ethnicarum litterarum. ²⁴ Exstant auctores multi, qui super ista re commentarios ediderunt. Ab his Ludorum origo sic traditur. ²⁵ Lydos ex Asia transuenas in Hetruria confedisit, vt ²⁶ Timaeus refert, duce Tyrheno, qui fratri suo cesserat regni contentione. Igitur in Hetruria inter ceteros ritus superstitionum suarum, spectacula quoque religionis nomine instituunt. ²⁷ Inde Romani accersitos artifices mutuantur, tempus, enunciationem, ²⁸ vt ludi à Lydis vocarentur. ²⁹ Sed & si Varro ludos

TULLIANUS
 Annotati onibus
 MELLI
 A. V.
 16.

à ludo, id est à lusu interpretatur, ³⁰ sicut & Lupercos ludos appellabant, quòd ludendo
 discurrant: tamen cum lufum iuuenum & diebus festis, & templis, & religionibus reputat.
 Nihil iam de causa vocabuli, cum rei causa idololatria sit. Nam & ³¹ cum promiscue ludi
 Liberalia vocarentur, honorem Liberi patris manifestè sonabant. Libero enim à rusticis
 primò siebant ob beneficium quod ei adscribunt ³² pro demonstrata gratia vini. ³³ Exim-
 de ludi Consualia dicti, ³⁴ qui initio Neptunum honorabant. Eundè enim & Consulum vo-
 cabant. ³⁵ Dehinc Equiria Marti Romulus dixit: ³⁶ quaquam & Consualia Romulo de-
 fendunt, quòd ea Conso dicauerit Deo, vt volunt, consilij: eius scilicet, quo tunc Sabi-
 narum virginum rapinam militibus suis in matrimonia excogitauit. Probù planè consili-
 & ³⁷ nunc quoque apud ipsos Romanos iustum & licitum, ne dixerim penes Deum. Pacit
 etenim ad originis maculam, ne bonum existimes, quod initium à Malo accepit, ab impu-
 dentis violentiæ alio Deo, à ³⁸ fratricida institutore, à filio Martis: & nunc ³⁹ ara Conso
 illi in Circo defossa est ad primas metas sub terra, cum inscriptione huiusmodi, CONSVS
 CONSILIO, ⁴⁰ MARS DVELLO. ⁴¹ LARES COMITIO POTENTES. SACRIFICANT.
 apud eam nonis Iuliis ⁴² sacerdotes publici, xij. ⁴³ Kalen. Septembres ⁴⁴ flamen Quirina-
 lis, & virgines. Dehinc idem Romulus ⁴⁵ Ioui Feretrio ludos instituit in Tarpeio, ⁴⁶ quos
 Tarpeios dictos & Capitolinos Piso tradidit. ⁴⁷ Post hunc Numa Pompilius Marti & Ro-
 bigini fecit. Nam & Robiginis deam finxerunt. ⁴⁸ Dehinc Tullus Hostilius, ⁴⁹ Dehinc
 Ancus Martius, & ceteri quoque per ordinem. Et quibus idolis ludos instituerunt, positum
 est ⁵⁰ apud Suetonium Tranquillum, vel à quibus Tranquillum accepit. Sed hæc satis erit
 ad originis de idololatria reatum. [⁵¹ Accedit ad testimonium antiquitatis subsecuta

CAP. VI. De Titulis. posteritas, formam originis de titulis huius quoque temporis præferens, per quos signa-
 tum est cui idolo, & cui superstitioni vtriusque generis ludi notarentur, ⁵² Megalentes &

⁵³ Apollinares, item ⁵⁴ Cereales & ⁵⁵ Neptunales, & ⁵⁶ Latiarum, & ⁵⁷ Florales in commu-
 ne celebrantur: reliqui ludorum, de natalibus & solennitatibus regum, & publicis prope-
 ritatibus & ⁵⁸ municipalibus, fastis superstitionis causas originis habet. Inter quos etiam
 priuatorum memoriæ legataria editiones parentant, id quoque secundum institutionis an-
 tiquitatem. Nam & à primordio bifaria ludi censebantur, ⁵⁹ facti & funebres, id est diis Ne-
 tionum & mortuis. Sed de idololatria nihil differt apud nos sub quo nomine & titulo, dum
 ad eisdem spiritus perueniat, quibus renunciamus, licet mortuis, licet diis suis faciant. Pro-
 inde mortuis suis vt diis faciant, vna conditio partis vtriusque est, vna idololatria, vna re-
 nunciatio nostra aduersus idololatriam. [⁶⁰ Communis igitur origo ludorum vtriusque ge-

CAP. VII. De Apparatu. neris, communes & tituli, vt de communibus causis, proinde apparatus communes habet
 necesse est de reatu generali idololatriæ conditricis suæ. ⁶¹ Sed Circensium paulo pompe-
 tior suggestus, quibus proprie hoc nomen pompa, præcedit, quorum sit in semetipsa pro-
 bans, de ⁶² simulacrorum serie, de imaginum agmine, de ⁶³ curribus, de thenis, de ⁶⁴ arma-
 maxis, de sedibus, de coronis, de exuviis, quata præterea sacra, quanta sacrificia præcedit,
 intercedant, succedant, quot collegia, quot sacerdotia, quot officia moueantur, sciunt the-
 mines ⁶⁵ illius vrbis in qua demoniorum conuentus confedit. Ea si minore cura per promi-
 cias pro minoribus viribus administratur, tamen omnes vbi que Circenses illuc deputantur,
 vnde & petuntur, inde inquinantur, vnde sumuntur. Nam & riuius tenuis ex suo fonte,
 furculus modicus ex sua fronde, qualitatem originis continet. Viderit ambitio siue frange-
 litas eius quo Deum offendit: qualiscunque pompa Circi, & si pauca simulacra circūferat,
 in vno idololatria est: & si vnam thensam trahat, ⁶⁶ Iouis tamè plaustrum est: quævis ibi

CAP. VIII. De Loco. lolatria fordide instructa, vel modicè locuples, splendida est censu criminis sui. [⁶⁷ Vnde
 de locis, secundum propositum exequar, ⁶⁸ Circus Soli principaliter consecratur: cuius
 ædes medio spatium, & effigies de fastigio ædis emicat, quòd non putauerint sub rebus
 consecrandum, quem in aperto habent. ⁶⁹ Quod spectaculum primum à Circe hæc
 tantur. Planè venefica eis vti que negotium gessit hoc, nomine quorum sacerdos etiam
 demoniis & angelis scilicet. Quot igitur in habitu loci ipsius idololatrias recognoscit,
 singula ornamenta Circi, singula templa sunt. ⁷⁰ Oua ⁷¹ honori Castorum adscribuntur
 quillos ouo editos credendo de cygno Ioue non erubescunt. ⁷² Delphinos Neptuno vo-
 uent, ⁷³ columnas sessias à sementationibus, messias à messibus, tutelinas à tutelis fructuum
 sustinent. ante has tres aræ, trinis diis parent, magnis, potentibus, valentibus. Hæc
 dem ⁷⁴ Samothracas existimant. ⁷⁵ Obelisci enormitas, vt Hermateles adfirmat, Soli pro-
 fitantur

A situta: scriptura eius, unde & census, de Ægypto superstitio est. Frigebat demonū concilium sine sua ⁷⁶ matre magna; ea ⁷⁷ itaque illic præsidet euripo. Confus (vt diximus) apud metas sub terra delitescit. ⁷⁸ Murtias quoque idolum fecit. Murtiam enim deam amoris volunt, cui in illa parte ædem vouere. Animaduerte Christiane, quot nomina immunda possederint Circum. Aliena est tibi religio, quam tot diaboli spiritus occupauerunt. de locis quidem locus est retractandi ad præueniendam quorundam interrogationem. Quid enim inquis, si alio in tempore Circū adiero, periclitabor de inquinamēto? Nulla est præscriptio de locis. Nam non sola ista conciliabula spectaculorum, sed etiā templa ipsa sine periculo disciplinæ adire seruus Dei potest vrgēte causā simplici dūtaxat, quæ non pertineat ad propriū eius loci negotiū vel officium. ⁷⁹ Ceterū & plateæ, & forū, & balneæ, & stabula, & ipsæ domus nostræ sine idolis omninō nō sunt; totum seculū satanas & angeli eius repleuerūt. Nō tamen quod in seculo sumus, à Deo excidimus, sed si quid de seculi criminibus atigerimus. ⁸⁰ Proinde si Capitolium, si Serapeum sacrificator & adorator intraero, à Deo excidam: quemadmodū Circum vel theatrum spectator. Loca nos non contaminat per se, sed quæ in locis fiunt, à quibus & ipsa loca cōtaminari altercati sumus: de contaminatis contaminamur. Propterea autem cōmemoramus quibus eiusmodi loca dicuntur, vt eorū demonstremus esse, quæ in his locis fiunt, quibus ipsa loca dicuntur.

[⁸¹ Nunc de artificio quo Circenses exhibentur. ⁸² Res equestris retrō simplex de dorso agebatur, & vtique communis vsus reus non erat. Sed cū ad ludos coactus est, transit à Deo munere ad dæmoniorum officia. ⁸³ Itaque Castori & Polluci deputatur hæc species, quibus equos à Mercurio distributos Stesichorus docet. ⁸⁴ Sed & Neptunus equestris est, quæ Græci *ἵππων* appellant. De ⁸⁵ iugo verò quadrigas soli, bigas lunæ sanxerunt. Sed &

⁸⁶ *Primus Eriethonius currus & quatuor ausus
Iungere equos, rapidusque votis insistere victor.*

Eriethonius Mineræ & Vulcani filius, & quidem de caduca in terram libidine, portetum est dæmonicū, imō diabolus ipse, nō coluber. Si verò ⁸⁷ Trochilus Argiuus auctor est currus, ⁸⁸ primò Iunoni id opus suū dedicauit. Si Romæ Romulus quadrigā primus ostendit, puto & ipse inter idola consecratus, si ⁸⁹ idem est Quirinus. Talibus auctoribus quadrigæ productæ, meritò & aurigis coloribus idololatriæ vestierunt, & ab initio duo soli fuerunt, ⁹⁰ albus & rufus. Albus hyemi, ob niues candidas: rufus æstati, ob solis ruborē voti erāt. Sed postea tam voluptate, quàm superstitione prouecta, ⁹¹ rufus alij Marti, alij ⁹² albū Zephyris consecrauerūt: ⁹³ Praefinum verò terræ matri vel verno: Venetum cælo & mari, vel autumno. Cū autē omnis species idololatriæ damnata sit à Deo, vtique etiā illa damnatur, quæ elementis mundialibus profanatur. [⁹⁴ Transeamus ad scenicas res, quarū & originē communem, & titulos pares secundum ipsam ab initio ludorū appellatiōē & ad ministratiōē coniunctam cū re equestris iam ostendimus. Apparatus etiā ex ea parte con-

C A P. I X.
De arte
Circi.

C A P. X.
De Theatro, & artibus Scenicis.

fortes, quæ ad scenam spectat: nam à templis & aris, & illa ⁹⁵ infelicitate thuris & sanguinis ⁹⁶ inter tibias & tubas itur, duobus inquinatissimis arbitris, funerū & sacrorum, ⁹⁷ designatore & haruspice. Ita cū de originibus ludorum ad Circenses transimus, inde nunc ad scenicos ludos dirigimus, à loci vitio. ⁹⁸ Theatrum propriè sacrarium Veneris est. Hoc denique modo id genus operis in seculo euasit. ⁹⁹ Nam sæpè censores renascentia cū maximè theatra destruebant, moribus consulentes, quorum scilicet periculū ingens de lasciuia prouidebant, vt iam hinc ethnicis in testimonium cedat sententia ipsorum nobiscum faciens, & nobis in exaggeratiōē disciplinæ etiam humanæ prerogatiua. ¹⁰⁰ Itaque Pompeius Magnus solo theatro suo minor, cū illam arcem omnium turpitudinum extruxisset, veritus quandoque memoriæ suæ censoriā animaduersionem, ¹⁰¹ Veneris ædem superposuit, & ad dedicationem edicto populum vocans, non theatrū, sed Veneris templum nuncupauit, cui subiecimus, inquit, gradus spectaculorum: ita damnatum & damnandum opus templi titulo prætexuit, & disciplinam superstitione delusit. sed Veneri & Libero conuenit. Duo ista dæmonia conspirata & coniurata inter se sunt, ebrietatis & libidinis. Itaque theatrum Veneris, Liberi quoque domus est. Nam & alios ludos scenicos Liberalia propriè vocabant, præter quàm Libero deuotos, ¹⁰² quod sunt Dionysia penes Græcos, etiam à Libero institutos. Et est planè in artibus quoque scenicis Liberi & Veneris patrocinium, quæ priuata & propria sunt scenæ, de gestu & corporis fluxu. Nam mollitiā Veneri & Libero immolant: illi per sexum, illi per fluxum, dissoluti.

¹⁰³ Quæ verò voce & modis & organis & lytris transiguntur, ¹⁰⁴ Apollines & Musas & Mi-

A oculis & aures ab ¹³² idolothytis & necrothytis voluptatibus abstinemus, quæ non intestinis transiguntur, sed in ipso spiritu & anima digeruntur: quorum munditia magis ad Deum pertinet, quam intestinorum. [¹³³ Nunc interposito nosse de idololatria, quod solum subiectum sufficere deberet ad abdicationem spectaculorum, alia iam ratione tractemus ex abundantanti: propter eos maximè qui sibi blandiuntur, quod non nominatim abstinentia ista præscripta sit, quasi parum etiam de spectaculis pronuncietur, cum ¹³⁴ concupiscentiæ seculi damnantur. Nam sicut pecuniæ, vel dignitatis, vel gulæ, vel libidinis, vel gloriæ: ita & voluptatis concupiscentia est. Species autem voluptatis etiam spectacula (opinor) generaliter ¹³⁵ nominatæ concupiscentiæ continent in se & voluptates: hæc generaliter intellectæ voluptates specialiter & in spectacula differuntur. Ceterum retulimus supra de locorum conditione, quod non per semetipsa nos inquinant, sed per ea quæ illic geruntur, per quæ simul inquinamentum combiberint, tunc & in alteros respuunt. [¹³⁶ Viderit ergo, vt diximus, principalis titulus idololatriæ, reliquas rerum ipsarum qualitates contrariis omnes feramus. ¹³⁷ Deus præcepit spiritum sanctum, vt potè pro naturæ suæ bono tenerem & delicatum, tranquillitate & lenitate, & quiete & pacate tractare, non furore, non bile, non ira, non dolore inquietare. Huic quomodo cum spectaculis poterit convenire? Omne enim spectaculum sine concussionem spiritus non est. Vbi enim voluptas, ibi & studium, per quod scilicet voluptas sapit. Vbi studium, ibi & æmulatio, per quam studium sapit. Porro & vbi æmulatio, ibi & furor & bilis, & ira & dolor, & cetera ex his quæ cum his non competunt disciplinæ. Nam & si qui moderate & probè spectaculis fruuntur, pro dignitatis vel ætatis, vel etiam naturæ suæ conditione: non tamen immobilis animi est sine tacita spiritus passione. Nemo ad voluptatem venit sine adfectu, nemo adfectum sine casibus suis patitur. Ipsi ¹³⁹ casus incitamenta sunt adfectus. Ceterum si cessat adfectus, nulla est voluptas, & est reus iam ille vanitatis eò conueniens, vbi nihil consequitur. Puto autem etiam vanitas extranea est nobis. Quid quod & ipse se iudicat inter eos positus, quorum se similem nolens utique detestatorem constitetur? Nobis satis non est, si ipsi nihil tale faciamus, nisi & talia facientibus nõ conferamur. Si furem, inquit, videbas, concurrebas cum eo. Vtinam ne in seculo quidem simul cum illis moraremur: sed tamen in secularibus separamur, quia seculum Dei est, secularia autem diaboli. [¹⁴⁰ Cum ergo furor interdicitur nobis, ab omni spectaculo auferimur, etiam in Circo, vbi propriè furor præsidet. Aspice populum ad id spectaculum iam cum furore venientem, iam tumultuosum, iam cæcum, ¹⁴¹ iam de sponsonibus concitatum. ¹⁴² Tardus est illi Prætor, semper oculi in vrna eius cum fortibus volutantur. Dehinc ad signum anxij pendunt, vnus dementia vna vox est. Cognosce dementia de vanitate: Miste ¹⁴³ dicunt, & nunciant inuicem quod simul ab omnibus visum est. Teneo testimonium cæcitatatis, non vident missum quid sit, mappam putant: sed est diaboli ab alto præcipitati figura. Ex eo itaque itur in furias & animos & discordias, & quidquid non licet sacerdotibus pacis. Inde maledicta, conuicia sine iustitia, odij etiam suffragia sine merito amoris. Quid enim consecuturi suum illic agunt, qui sui non sunt? nisi forte hoc solum, per quod sui non sunt: de aliena infelicitate contristantur, de aliena foelicitate lætantur. Quidquid optant, quidquid abominantur, extraneum ab illis est, ita & amor apud illos ociosus, & odium iniustum. Et forsitan sine causa amare liceat, quam sine causa odisse. Deus certè etiam cum causa prohibet odisse, qui inimicos diligi iubet. Deus etiam cum causa maledicere non sinit, qui maledicentes benedici præcipit. Sed Circo quid amarius, vbi ne ¹⁴⁴ principibus quidem aut ciuibus suis parcunt? Si quid horum quibus Circo furit, ¹⁴⁵ aliubi competit sanctis, etiam in Circo licebit. Si verò nusquam, idè nec in Circo. [¹⁴⁶ Similiter impudicitiam omnem amoliri iubemur. Hoc igitur modo etiam à theatro separamur, quod est priuatum consistorium impudicitia, vbi nihil probatur, quam quod alibi non probatur. Ita summa gratia eius de spurcicia plurimum concinnata est, ¹⁴⁷ quam Atellanus gesticulato, ¹⁴⁸ quam Mimus etiam per mulieres representat sexum pudoris exterminans, vt faciliùs domi quam in scena erubescant. Quam ¹⁴⁹ denique Pantomimus à pueritia patitur in corpore, vt artifex esse possit. Ipsa etiã prostibula publicæ libidinis hostiæ in scena proferuntur, plus miseræ in præsentia feminarum, quibus solis latebant, perque omnis ætatis, omnis dignitatis ora transducuntur, locus, ¹⁵⁰ stipes, elogium, etiam quibus opus non est, prædicatur. Taceo de reliquis, ea quæ in tenebris & in speluncis suis delitescere decebat, ne diem cõtaminarent. Erubescat

CAP. XIII.

CAP. XV.

Ephes. 4.

Ipsal. 49.

CAP. XVI.

Matth. 5.

Marc. 7.

Rom. 13.

CAP. XVII.

TULLIANUS
 Annotati onibus
 MELLI
 A. V.
 16.

A dorem in faciem omnium intentet. & qui filia virginis ab omni spurco verbo aures tuetur, ipse eam in theatrum ad illas voces gestulationesque deducat, & qui in plateis litteram manu agentem aut compefcit, aut detestatur, idem in stadio grauioribus pugnis suffragium ferat. Et qui ad cadauer hominis communi lege defuncti exhorret, idem in amphitheatro derosa & dissipata, & in suo sanguine squalentia corpora patientissimis oculis desuper incumbat. Imò qui propter homicidæ pœnam probandam ad spectaculum veniat, idem ¹⁶⁸ gladiatorem ad homicidium flagellis & virgis compellat inuitum. Et qui insigniori cuique homicidæ leonem poscit, idem gladiatori atroci ¹⁶⁹ petat rudem, & pileum præmium conferat. Illum verò confectum etiam amoris spectaculo repetat, libentius recognoscens de proximo, quem voluit occidere de longinquo, tanto durior si noluit. [¹⁷⁰ Quid mirum de inæquata ista hominum miscentium & commutantium statum boni & mali per inconstantiam sensus & iudicij varietate? ¹⁷¹ Etenim ipsi auctores & administratores spectaculorum, quadrigarios, scenicos, xyfticos, harenarios illos amatissimos, quibus viles animas scœminæ, aut illi etiam corpora sua substernunt, propter quos in ea committunt, quæ reprehendunt, ex eadem parte quam magnificiunt, deponunt, & deminuunt, imò ¹⁷² manifestè damnant ignominia & ¹⁷³ capitis minutione, ¹⁷⁴ arcètes curia, rostris, senatu, equite, ceterisque honoribus omnibus simul ac ornamentis. Quibus quanta peruersitas. Amant quos multant, depreciant quos probant. Artem magnificiunt, artificem notant. Quale iudicium est, vt ob ea quis offuscetur, per quæ promeretur? Imò quanta confessio est malæ rei, quarum auctores, quum acceptissimi sint, sine nota non sunt. [¹⁷⁵ Quum igitur humana recordatio etiam obstrepente gratia voluptatis damnandos eos cenfeat ademptis bonis dignitatum in quendam scopulum famositatis, quanto magis diuina iustitia in eiusmodi artifices animaduertit: An Deo placebit auriga ille tot animarum inquietator, tot furiarum minister, tot statuum, vt sacerdos coroaatus, vel ¹⁷⁶ coloratus vt leno, quem curru rapiendum diabolus aduersus Hellam exornauit? Placebit & ille, qui ¹⁷⁷ vultus suos nouacula mutat infidelis erga faciem suam, ¹⁷⁸ quam non contentus Saturno & Ifidi & Libero proximam facere, insuper ¹⁷⁹ contumeliis alaparum sic obicit, quasi de præcepto Domini ludat? Docet scilicet & diabolus verberandam maxillam patienter offerre: ¹⁸⁰ Sic & tragædos cothurnis extulit, quia nemo potest adicere cubitum vnum ad staturam suam, mendacem facere vult Christum. Iam ¹⁸¹ verò ipsum opus personarum, quæro an Deo placeat, qui omnem similitudinem verat fieri, quanto magis imaginis suæ. Non amat falsum auctor veritatis: adulerium est apud illum omne quod fingitur. Proinde vocem sexus, ætates mentientem, amores, iras, gemitus, lacrymas adscuerantem non probabit, qui omnem hypocrisim damnat. Ceterum cum in lege præscribit, ¹⁸² maledictum esse qui muliebribus vestietur, quid de Pantomimo iudicabit, qui etiam muliebribus curatur? Sanè & ille artifex pugnorum impunitus ibit: Tales enim cicatrices castuum, & callos pugnorum, & ¹⁸³ aurium fungos à Deo cum suo plasmate accepit. Ideò illi oculos Deus plasmavit, vt vapulando deficiant. Taceo de illo, qui hominem leoni præ se opponit, ne parum sit homicida, quàm qui eundem postmodum iugulat. [¹⁸⁴ Quot adhuc modis perorabimus, nihil ex his quæ spectaculis deputantur, placitum Deo esse, aut congruens Dei seruis, quod Domino placitum non sit, si omnia propter diabolum instituta, & ex diaboli rebus instructa monstrauimus: nihil enim non diaboli est, quidquid Dei non est, vel Deo displicet: hoc erit pompa diaboli, ¹⁸⁵ aduersus quam in signaculo fidei eieramus. Quod autem eieramus, neque factò, neque dictò, neque visu, neque prospectu participare debemus. Ceterum nonne eieramus & rescindimus signaculum, rescindendo testationem eius? Nūquid ergo superest vt ab ipsis ethnicis responsum flagitemus? Illi iam nobis renunciant, an liceat Christianis spectaculo vti. Atquin hinc vel maximè intelligunt factum Christianum, de repudio spectaculorum. Itaque negat manifestè, qui per quod agnoscitur, tollit. Quid autem spei superest in huiusmodi homine? nemo in castra hostium transit, nisi protectis armis suis, nisi desitutis signis & sacramentis principis sui, nisi pactus simul perire. [¹⁸⁶ An ille recogitabit eo tempore de Deo, positus illic vbi nihil est de Deo? pacem opinor habebit in animo contendens pro auriga, pudicitiam edificet, attonitus in mimos. Imò in omni spectaculo nullum magis scandalum occurret, quàm ipse ille mulierum & virorum accuratio cultus: ipsa consensus, ipsa in fauoribus aut conspiratio aut dissensio inter se de commercio ¹⁸⁷ scintillas libidinum conflagellant. Nemo denique in

CAP. XXII.

CA. XXIII.

Math. 6.

Luc. 12.

Exod. 20.

Deut. 22.

CA. XXIII

CAP. XXV.

TULLIANUS
 Annotati onibus
 MELI
 A. V.
 16.

spectaculo incundo prius cogitat, nisi videri & videre. Sed tragædo vociferante exclama-
 tiones ille alicuius propheta retractabit. Inter effeminationis modos Psalmū secum cō-
 miniscetur, & cum athletæ agent, ille dicturus est repercutiendum non esse; poterit & de
 misericordia moueri defixus in morsus vrsorum, & ¹⁸⁸ spongias retiariorum. Auertat
 Deus à suis tantam voluptatis exitiosæ cupiditatem. Quale est enim de ecclesia Dei in
 diaboli ecclesiam tendere? de ¹⁸⁹ cælo (quod aiunt) in cœnum? illas ¹⁹⁰ manus quas ad
 Dominum extuleris, postmodum laudando histrionem fatigare? ex ¹⁹¹ ore quo Amen
 in sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere, eis ^{210/215} alij omninò dicere ni-
 si Deo Christo? [Cur ¹⁹² ergo non eiusmodi etiam dæmonis penetrabiles fiant? Nam
 & exemplum accidit Domino teste, eius mulieris quæ theatrum adiit, & inde cum da-
 monio rediit. ¹⁹³ Itaque in exorcismo cum oneraretur immundus spiritus, quòd aulus
 esset fidelem adgredi: constanter & iustissimè quidem (inquit) feci, in meo eam inueni.
 Constat & alij linteum in somnis ostensum eius diei nocte, qua tragædum audierat, cum
 exprobratione nominato tragædo, nec vltra quintum diem eam mulierem in seculo fuisse.
 Quo utiq; & alia documenta cesserunt de his qui cum diabolo apud spectacula cōmu-
 nicando à Domino exciderunt. Nemo enim potest duobus dominis seruire. Quid luci
 cum tenebris? quid ¹⁹⁴ vitæ & mortis? [¹⁹⁵ Odisse debemus istos conuentus & cœtus
 ethnicorum, vel quòd illic nomen Dei blasphematur, illic ¹⁹⁶ quotidiani in nos leones
 exposculantur, inde persecutiones decernuntur, inde tentationes emittuntur. Quid fa-
 cies in illo suffragiorum impiorum æstuario deprehensus, non quasi aliquid illic pati pos-
 sis ab hominibus, nemo te cognoscit Christianum, sed recogita quid de te fiat in cælo.
 Dubitas enim illo momento, quo in diaboli ecclesia fueris, omnes angelos prospicere de
 cælo, & singulos denotare, quis blasphemiam dixerit, quis audierit, quis linguam, quis
 aures diabolo aduersus Deum administauerit? Non ergo fugies sedilia hostium Christi,
 illā cathedrā pestilentiarum, ipsūque aërem qui desuper incubat, scelestis vocibus con-
 stupratum? Sint dulcia licet & grata & simplicia, etiam honesta quædam. Nemo venenum
 temperat felle & elleboro, sed conditis pulmentis & ¹⁹⁷ benè saporatis, & plurimum dū-
 cibis id mali iniicit: ita & diabolus letale quo conficit, rebus Dei gratissimis & acceptis-
 simis imbut. omnia illic seu fortia, seu honesta, seu sonora, seu canora, seu subtilia, pre-
 inde habe ac si stillicidia mellis de ¹⁹⁸ libacunculo venenato: nec tanti gulam facias vo-
 luptatis, quanti periculum. [¹⁹⁹ Per suauitatem faginentur eiusmodi dulcibus conuentus
 sui, & loca & tempora & inuitator ipsorum est. Nostræ cœnæ, nostræ nuptiæ, nondum
 sunt, non possum cum illis discumbere, quia nec illi nobiscum. Vicibus disposita res est.
 Nunc illi latantur, nos consistamur. Seculum (inquit) gaudebit, vos tristes eritis. Le-
 geamus ergo dum ethnici gaudent, vt quum lugere cœperint, gaudeamus, ne pariter
 nunc gaudentes, tunc quoque pariter lugeamus. Delicatus es Christiane, si & in seculo
 voluptatē concupiscis, immò ²⁰⁰ nimium stultus, si hoc existimas voluptatem. ²⁰¹ Philoso-
 phi quidē hoc nomen quieti & tranquillitati dederunt, in ea gaudent, in ea auocantur, in ea
 etiā gloriantur. Tu mihi ²⁰² metas & scenas & puluerē & harenas suspiras. Dicas velim. Nisi
 possumus viuere sine voluptate, qui mori cum voluptate debebimus? Nam quod est aliud
 votum nostrum, quàm quod & Apostoli, exire de seculo, & recipi apud Dominum? Har-
 voluptas, vbi & votum. [²⁰³ Iam nunc si putas delectamentis exigere spatium hoc, quod
 tam ingratus es, vt tot & tales voluptates à Deo contributas tibi satis non habeas, neque
 recognoscas? Quid enim errorum recognitio, quàm tantorum retrò criminum veni-
 quæ maior voluptas, quàm fastidium ipsius voluptatis, quàm seculi totius contemptus,
 quàm vera libertas, quàm conscientia integra, quàm vita sufficiens, quàm mortis timor,
 nullus, ²⁰⁵ quòd calcas deos Nationum, quòd dæmonia expellis, quòd medicinas facis,
 quòd reuelationes petis, quòd Deo viuis? Hæ voluptates, hæ spectacula Christiano-
 rum, sancta, perpetua, gratuita: in ²⁰⁶ his tibi ludos Circenses interpretare, curtus seculi
 intuere, tempora labentia dinumera, metas consummationis expecta, societates Eccle-
 siarum defende, ad signum Dei suscitare, ad tubam angeli erigere, ad martyrii palma-
 gloriare. Si ²⁰⁷ scenicæ doctrinæ delectant, satis nobis litterarum est, satis veritatis, non
 satis sententiarum, satis etiam canticorum, satis vocum, nec fabulæ, sed veritates, non
 strophæ, sed simplicitates. Vis ²⁰⁸ & pugillatus & luctatus? præstò sunt, non parua
 multa. Aspice impudicitiam deiectam à castitate, perfidiam celsam à fide, scurriliam à mo-
 destia.

A ferocordia contusam, petulantiam à modestia obumbratam, & tales sunt apud nos agones, in quibus ipsi coronamur. Vis autem & sanguinis aliquid habes Christi. [210] Quale autem spectaculum in proximo est aduentus Domini iam indubitati, iam superbi, iam triumphantis? Quae illa exultatio angelorum, quae gloria resurgentium sanctorum? quale regnum exinde iustorum? qualis ciuitas noua Hierusalem? At enim supersunt alia spectacula, ille vltimus & perpetuus iudicij dies, ille nationibus insperatus, ille derisus, cum tanta seculi vetustas, & tot eius natiuitates vno igni haurientur. Quae tunc spectaculi latitudo? quid admirer? quid rideam? vbi gaudeam, vbi exultem, spectans tot ac tantos Reges, qui in caelum recepti nuntiabantur, cum ipso Ioue & ipsis suis testibus in imis tenebris congemiscetes? item Praesides, persecutores Domini, liquescentes? quos praeterea sapientes illos Philosophos coram discipulis suis vna conflagrantibus erubescetes, quibus nihil ad Deum pertinere suadebant, 213 quibus animas aut nullas, aut non in pristina corpora redituras adfirmabant, etiam poetas 214 non ad Rhadamanti, nec ad Minois, sed ad inopinati Christi tribunal palpitanes: Tunc magis tragœdi audiendi, magis scilicet vocales in sua propria calamitate. Tunc histriones cognoscendi solutiores multo per ignem: tunc spectandus auriga, in flammae rota totus rubens: tunc xystici contemplandi non in 215 gymnasiis, sed in igne iaculati, nisi quod nec tunc quidem illos velim visos, vt qui malim ad eos potius conspectum insatiabilem conferre, qui in Dominum defœuerunt. Hic 216 est ille (dicam) fabri aut quaestuarij filius, sabbati destructor, Samarites & demonium habens. Hic est quem à Iuda redemistis, hic est ille arundine & colaphis diuerberatus, sputamentis dedecoratus, felle & aceto potatus. Hic est quem clam discentes subripuerunt, vt resurrexisset dicatur, vel 217 hortulanus detraxit, ne lactuca sua frequentia commentium læderentur. Vt talia spectes, vt talibus exultes, quis tibi Praetor aut Consul, aut Quaestor, aut sacerdos de sua liberalitate praestabit? & tamen hæc iam quodammodo habemus per fidem spiritu imaginante representata. Ceterum qualia illa sunt quae nec oculus vidit, nec auris audiuit, nec in cor hominis ascenderunt? Credo, Circo & 218 vtraque caeca & omni stadio gratiora.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN
LIBRVM DE SPECTACVLIS.

I. DE SPECTACVLIS.] Vti ne Sapius infra eadem repetenda sint, initio tum de iis quae Spectaculis omnibus communia sunt, tum de Spectaculorum varijs generibus praefari visum est operæ pretium, quo fiet, vt reliqua ei fiant dilucidiora, qui hac memoriae suae incultauerit. Imprimis autem Auctori sunt eadem Spectacula, Ludi, Certamina, in genere. Deinde ad omni generis Spectacula referuntur quae cap. v. vij. vij. & vij. tractat de Ludorum Origine, Titulis, Apparatu, & Locis. Item ad omnia generatim pertinet, quae c. xiiij. impugnat, concupiscentia, vel pecuniae, vel dignitatis, vel gulae, vel libidinis, vel gloriae aut voluptatis. Praeterea illud cap. 15. vbi voluptas est, ibi & studium; vbi studium, ibi & æmulatio; porro vbi æmulatio, ibi & furor, & bilis, & ira, & dolor; denique (vti addit cap. sequ.) amor ociosus, & odium iniustum.

Atqui quatuor genera Spectaculorum improbantur, non à Tertulliano tantum, sed & à BB. Cypriano, Epiphano, Isidoro et Hieronymo; nempe Ludi Circenses in Circo, Artes scenicae in theatro, Agones in stadio, & Munera, venationes, seu gladiatorij Ludi in Amphitheatro. De quibus quidem singulis Tertull., singulariter eadem ordine tractat c. ix. x. xi. & xij.

& rursus xvi. xvii. xviii. ac xix. Verum alibi quicquid in illis quatuor fieri solet, vna quidem serie & eade serie coniungit, exceptis tribus locis, quos ad eundem ordinem reduximus, idque non modo in hoc libro, sed & in Apologetico, & lib. ad Martyr. ac adu. Marcionem, quos hic adnotandos duximus, quia magnopere ad intellectum totius libri faciunt. Loci sunt isti libri huius c. 2. Circu (inquit) verbi gratia, vocis suauitates, vires corporis, & leonem. Cap. 3. Non in Circo ibi, non in theatrum; Agonem, munus non spectabis. Cap. 20. Nunquid ergo extra limites Circi furori studemus, extra cardines theatri impudicitia, insolentia extra stadium, immisericordiae extra Amphitheatrum? Cap. 21. Sic ergo euenit, vt in Circo totum pudorem in faciem omnium intenter, filiam in theatrum ad voces gestulationesque deducat; in stadio grauioribus pugnis suffragium ferat; in Amphitheatro derosa & dispersa, & in suo sanguine squalentia corpora patientiss. oculis desuper incumbat. Cap. 22. Quadrigarios scenicos, xysticos, harenarios. Cap. 23. An Deo placebit Auriga curtu rapiendus? sic & Tragædos cothurnis extulit, sane & ille artifex pugnorum illos abibit: taceo de illo qui hominem leoni praese opponit. Cap. 25. pascere

TULLIANUS
Annotati omnibus
PAMELII,
A. V.
16.

opinor habebit in animo contendens pro Auriga; Tragedo vociferante exclamaciones alicuius Pro- pheta retractabit; cum Athleta agent; ille dicit non esse reperciendum; poterit & de misericordia moveri defixus in mortis visoribus & spongiis retiariorum. Cap. 28. Tu mihi Metas, scenas, puluerem, & harenas suspiras. Cap. 29. In his tibi Ludos Circenses interpretare; si Scenica doctrina delectant; vis pugillatus & luctatus; vis autem & sanguinis aliquid. Cap. ultimo. Tunc spectandus Auriga in flamma romphaea totus rubens; histriones cognoscendi multo lolutiores per ignem. Xystici contemplandi non in gymnasiis, sed in igne iaculati; nec tunc quidem illos velim visos, qui in Dominum defecerunt. Denique ibidem in ipsa calce libri. Credo (inquit) Circo & vtraque cauea (theatro nempe & Amphitheatro) & stadio gratiota. Item Apolog. cap. 38. Nihil nobis est (inquit) cum insania Circi, cum impudicitia theatri, cum xysti vanitate, cum atrocitate harenae. Et isdem pene verbis lib. 1. ad vers. Marc. Nihil est nobis dictu, visu, auditu cum insania Circi, &c. ut prius. Postremo libro ad Martyras cap. 2. Non clamoribus Spectaculorum, vel impudicitia, vel furore, vel atrocitate celebrantium caletis. Haec absimiliter D. Cyprianus quatuor enumerat Spectaculorum species libro quo Auctoritate imitatur de Spectaculis, & de singulis eorum singula habet capita, nempe III. IIII. V. & VI. sed alio ordine. Primum enim reprehendit cruenta Spectacula, ad quae rabida fera nutritur in deliciis ad panam hominis; deinde Circensia certamina, lites in coloribus, contentiones in curribus, inde scenae sales inuerecundos, &c. denique Graeca certamina, & foeda illa luctamina. Quorum duo Gladiatorios & scenicos Ludos etiam redarguit epist. 2. ad Donatum, & postremum Epistol. 62. ad H. Strionem. Nec dissensit Epiphanius, qui sub finem operis adversus haereticos: Ecclesia (inquit) prohibet Ludos equestres, Theatra, Multicos item & venatores. Eodem pertinent quae ipsis Tertulliani verbis habet Isidorus ubi supra cap. 62. Proinde (inquit) nihil debet esse Christiano cum Circensi insania, cum impudicitia theatri, cum Amphitheatri crudelitate, cum atrocitate harenae, cum luxuria ludi (seu sicut legendum censo, xysti). Quae ipsa cap. 16. clarus explicans: Ludus autem (inquit) aut Circensis est, aut Scenicus, aut Gymnicus, aut gladiatorius. Et eadem repetit Idrabanus ubi supra.

Porro de feruente illo priori feruore Christianismi, quum ubique ferè vanitatem xysti appelleret Auctor dumtaxat, & apud Graecos propter numerum Olympiacum, quae dicebantur ab Agonibus Olympiis quinto quoque anno celebratis, tolerandum videtur tertium illud genus spectaculorum; posteriores scriptores, Arnobius, Lactantius, Hieronymus tres tantum reliquas species impugnarunt, forsatis retento quarto illo, uti iuxta Apostolum exemplo eorum sic currerent Christiani ut apprehenderent, & meminissent quod nisi legitime certauerint, coronari non possunt, & quod multi currunt, unus autem accipit praemium, maxime sublati uti videtur impudici illis in xysto meretricum colluctationibus. Arnobius quidem de Amphitheatri lib. 2. paulo post medium, in quibus (inquit) mundi homines cernunt & bestiarum lanatibus dissipari, interficere se alios nullius ob meritum causam, sed ingrati voluptatem confessorum; ipsosque illos dies, quibus tantum committeretur

nefas, in gaudiis communibus ducerent, & festa hilaritate sacrent. Idem de Circensibus, quum aliqui ad- sigisset lib. 4. tractat de origine eorumdem latissime lib. 7. auctor ante finem paginas. Denique de Theatralibus ludis sub finem lib. 4. adversus Gentes, Lactantius eorum latissime de singulis horum trium generum verbi significandis tractat lib. 6. cap. 20. ita tractatum suum concludens: Et primitus quidem venationes, quae & Murena vocantur, Saturno adtributa sunt, Ludi autem Scenici Libero; Circenses Neptuno; paulatim vero & ceteris diis idem honos tribui cepit, singulaque Ludicorum nominibus consecrati sunt, sicut Sitinnus capito in libris Spectaculorum docet. Cuius similia reperuntur Epitome eiusdem cap. 6. B. Hieronymus denique parum Tertullianum imitatus in vita Hilarionis: Nihil (inquit) Circi furoribus, non theatri luxuria, non harenae sanguine delectabatur. Et ad Marcellum: Hareat sibi Roma suos tumultus, Circus insaniat, theatra luxurient, harena feuiat.

Ex quo adeo loco constat, eisi (Eusebio lib. 4. de vita eiusdem cap. 28. & Zozom. l. 1. histor. Eccl. lib. 5. Constantinus Gladiatorios Ludos legè sustulerit, quae existat l. 2. Cod. de Gladiatoriis, adhuc tamen Romae non in uniuersum abolitis fuisse. Quod ipsum satis etiam constat ex lib. 2. de Gladiat. Cod. Theodosiani per Constantium lata, quae Munerarios prohibet esse Auctoritates milites, aut Palatina praedicta impetare. Item ex lib. 2. de Spectacul. eiusdem Cod. Theodosiani, ubi inter cetera dumtaxat interdicitur Magistratibus per Gratianum, Valentianum & Theodosium, tempore ferarum curibus vacare, quam quod deo nati aut Imperij sceptri Principes susceperint. Apud B. Augustino lib. 6. Confess. cap. 8. ubi meminit Gladiatory ludi Romae in sua adolescentia celebrati. Praeque ex Prudentio ad finem lib. 2. ad Symmachum, qui Honorium Imperatorem hortatur ut illis ruitur ut verbis:

Tu mortes miserorum hominum prohibere litari, &c.

Qui certe tantum profecit, ut omnino Gladiatorium ludum interdixit occasione cuiusdam Telemachi de nathi, qui quum Amphitheatrum ingressus populum separare niteretur, à populo lapidibus fuit obrutus, quem admodum à Theodoro memoria proditum est Eusebio lib. 5. cap. 26.

Verum in numero permixta sunt reliqua duo Spectaculorum genera à Caesaribus, quamvis Christianis quum tumis repugnantis Episcopis, ne (ut loquitur Arcadius & Honorius) nimia tristitia in populo pareretur, interdiche dumtaxat Maime facta & aliis no spectaculo, uti patet ex l. ult. ff. de Maime Cod. Theod. Unde & multos subinde laboratos tractatos docent historie Ecclesiastica Aurigam Agitarum, & alique factionibus. Hinc factum ut B. Chryso. & Augustinus, dum frequentissime adversus Spectacula scribunt, non tam aliorum meminerint quam eorum qui in Circo aut Theatro fiebant. Chryso. in hom. ad Circensium hom. 31. in Ioan. Scenicorum hom. 1. ad 69. in Matth. & vtrorumque in Psal. 50. & de Calend. Augustinus vero lib. 2. de Symbola c. 2. l. 2. de Civit. Dei c. 6. Circensium. Lib. vero 1. de Civit. Dei Evangelist. c. 37. & de Civit. Dei cap. 4. 7. 8. 10. 11. 12. 13. ac 14. Scenicorum. Haec intermiserunt suis Declamationibus sancti illi viri, ut saltem moneant Theatrorum atque Circensium voluptas per

nerfas urbes prohibita sit Dominicis diebus, & Festis Natalis, ac Epiphaniae Domini, Pascha item, & per totam Pentecosten. l. Dominio, de Spectaculis in Cod. Theodos. quae data est Kalend. Februarij, Constantinopoli, Theodos. xi. & Valentiniano Caesar. Cass. vti recte ante me adnotauit quisquis Auctor est libri Observationum diuini & humani iuris, à quo non parum hac in re me adiutum ingenue fateor. Qui interim recte & illud adnotauit Constantinopoli postea inoleuisse Ludos illos Gladiatorios, ex eo quod exstet lex vlt. Cod. De feriis, quia Zeno Imperator interdixit (non simpliciter, sed Dominico dumtaxat die) Scenam Theatralem, Circense certamen, & ferarum lacrymosa Spectacula. Ego verò

existimo aut non permissa nisi de Maleficiis, qui ad bestias subinde condemnabantur, aut certe non nisi ferarum inter se certamina, quae tamen subinde lacrymosa facta sunt, siquando (vt Tertulliani verbis vtar lib. ad Martyras) feræ in mediis ciuitatibus elapsæ caueis, homines deuorauerunt. Certe etiam Circense, aut aliud quod aliud Spectaculum Dominico die fieri interdictum est. Synodi in Trullo celebrate, can. 66. Quod vtriamque etiam obseruaretur, quum videamus plerumque Dominicis & Festis diebus Spectacula exhiberi, nec modo Comediarum aut Tragediarum veterum honestiorum dramata, sed & lubrica subinde & pudenda, etiam ad mediam noctem vsque.

Ceterum post absolutas dudum huius libri Adnotationes, vti Lector æquus facile colliget, tandem nactus Circi Maximi descriptionem Romæ à Bolognino Zalterio formis editam, auctore Pyrrho Ligorio Pictore Neapolitano, eandem à nobis subinde castigatam nouis formis excusam, in Lectorem gratiam simul edi, & superiori folio adiungi iussimus.

CAP. I.

2. Qui status fidei, quæ ratio veritatis, &c.] Frater Praefationiculum quandam hoc caput hanc meminerit inscriptionem: De responso ad duo ethnicorum argumenta pro Spectaculis. Atqui scriptum hunc librum non ad iam Christianos tantum, sed & Catechumenos, quos Auctor Audientes solet nuncupare, patet tum ex verbis istis: Dei serui cognoscite, qui maxime ad Deum acceditis, quæ ad Catechumenos, tum ex illis: recognoscite qui iam accessisse vos testificati & confessi estis, quod ad iam Baptizatos, qui fidei reificationem in Baptismo reddiderant, pertinet, vti infra l. de Baptismo Latius.

3. saluo erga Deum metu & honore.] Hoc ipsam argumentum in causa simili diluam reperire est lib. de Penitent. cap. 5. Quantum autem prescribitur Golenius, vel ex hoc loco licet deprehendere, vbi recte legitur; nec verò Deum offendi, pro: nec verbo; & qua, pro: quo. item paulo post: definita, pro: descripta.

4. ad hanc obstinationem.] Familiaris est Auctori vox obstinatio in bonam partem, pro constantia, sicuti & apud Tacitum l. 19. obstinatio fidei, quare non placet quod paulo post pro: obstinatio disciplina, MS. codex Anglicus habeat: obseruatio. Atqui ex coniectura Latini legitimus: quam iam superuacuum sibi fecerint, pro: superuacuum.

CAP. II.

5. Iam verò nemo est, &c.] Titulum similem huic capiti dedimus: De tertio ethnicorum argumento, quod ideo permissa sint Spectacula, quia ex rebus consentit à Deo institutis & homini adtributis. Quod in simili iterum soluit Auctor infra l. de Habitibus muliebri, haud procul à fine, quem admodum ex verbis supra in Argumento allegatis constat.

6. Leonem.] Auctor loco citato Pantheram reuertit, pro eo quod hic leonem; non enim leones dumtaxat, sed & Pantheras omnis generis in Amphitheatrum adduci ad venationem solitas ex Plinio manifestum est, hist. nat. lib. 8. cap. 16. & 17. Leonum (inquit) plurimum pugnam princeps Roma dedit Q. Scævola P. filius in Curuli Aedilitate. Centrum autem inibatorem primus omnium L. Sylla, qui postea Dictator fuit,

in Pratura. Post eum Pompeius Magnus in Circu, DC. in iis Iubatorum CCCXV. Caesar Dictator DCCC. Vbi certe Circus pro Amphitheatro Pompeij accipiendus, de quo infra. De Pantheris verò Senatusconsultum (inquit) vetus fuit, ne liceret Africanas in Italiam aduehere. Contra hoc tulit ad populum Cn. Aspidius Tribunus plebis, permisitque Circensium gratia importare. Primus autem Scavrus Aedilitate sua varias CL. vniuersis dedit; dein Pompeius Magnus CCCCX. Diuus Augustus CCCCXX.

7. inimicum Dei.] Sic ex MS. cod. pro: Deo; nam Tertullianicum esse, vt Aduersus cum Genituo costruat, adnotauimus vlt. c. l. de Patric. et mox id ipsum etiã in excusis legitur. Ex quo etiam restitui: neque cultoribus Dei vitandis, pro eo quod corruptiss. legebatur putadum.

8. ab hac secta.] Rursum in bonam partem accipitur secta pro Christiana religione.

9. voluptatem etiam sapiens vt tantam non contemnit.] Locus obscurus & fortassis corruptus, quia Lactantius vbi supra, tum ex Cicero in Catone maiore, tum aliunde, adstruit Philosophos voluptatem oculoribus sustulisse, dicentes multo preclarior esse cæcum, quam cæcari intueri; ad quod etiam Spectaculum adhortatur B. Cyprianus vlt. c. lib. de Spectac.

10. Deum esse vniuersitatis conditorem.] Zenonis & aliorum Philosophorum sententias hac de re videre est apud Iustinum Martyrem, Apol. 2. & Anaxagoram eiusdem argumenti l. Item supra Apol. c. 21. qui vniuersitatis artificem & factitorem Deum seu Religionem dicunt, de quo Latius Lat. l. 4. verbis ibidem citatis, n. 310. & 311. Pro eo autem quod erat: quæ sit æmula ex diuerso, legitimus, & melius, quis sit emulus, quia mox sequitur: aduersarium, & interpolatorem, & postea: æmulum.

11. magicis deuinctionibus.] Deuinctiones accipi pro ligaturis, de quibus Latius l. de Anima. Et hic verò pulchra est Golenij castigatio: in hominis necesse Auctor, pro: in necesse est auctor. Ex MS. paulo post lego: flagitiorum actor, pro: auctor; neque enim homo, sed Diabolus interpolator illorum est auctor.

12. gulam ad gulæ crimen.] Gulae crimen solummodo Ecclesiasticis notum pro gula intemperantia seu gulastrata, prophanis non item. Similiter dixit l. de Teunio: Adam salutem gula vendidit, & l. x. adu. Marc. co-

TULLIANUS
Annotati omnibus
GOLLETTI,
A. V.
16.

mitibus gulae, libidini scilicet atque luxuria. Sine autem legas gulae satietatem cum excusis, siue societatem cum MS. perinde est.

13. aut spiritus ideo insitus corpori. Videtur hoc pertinere ad eius errorem de anima traduce, de quo inter Prolegomena.

14. non in exitum operi constat condidisse quae damnat. Locum adnotandum contra Caluinum, qui Infit. l. 3. c. 22. 23. & 24. asseruit, quod Deus creauit maximam partem mundi ad damnationem & perditionem simplici decreto voluntatis suae, quemadmodum ipsi ab Hebraeis obiectum est. Verum de hoc latius de Habitu virginu. Hic sufficit quod subiungit: quando haec sit tota ratio damnationis, peruersa administratio conditionis à conditis. Legimus autem neque mirari neque dubitare, ex coniectura Ioan. Harrisii Angli, pro: dubitari, & cum Gagneo: illa vis interpolatoris & amuloratoris angeli ab initio de integritate deiecerit, pro eo quod irrepserat: illi interpolatoris, &c. deiecerint.

CAP. III.

15. Hac conscientia instructi, &c.] Caput hoc inscriptissimum. Quod etsi non expresse, tacite saltem in Scripturis spectacula prohibeantur. In quo Auctorem imitatur B. Cypri. l. de Spect. c. 1. & Chrysost. hom. 62. ad popul. Antio. ubi de Spectac. interpretatur illud Psalmi premi: Felix qui non abiit in concilium impiorum, &c.

16. ad nostrorum detractatus.] similiter l. Ad uxorem 2. detractata & exerta sententia est; ubi Rhenanus: Noyus (inquit) huius verbi usus: detractio. Sic & de Virgin. velandis: Nec detractamus, quare non & puerum nominarit. Compositum pro simplici. Atque legimus iterum cum Gagneo: ad hanc abdicacionem spectaculorum, pro: ab hac abdicacione. Est autem etiam haec Iureconsultorum vox.

17. Non occides, non idolum coles, &c.] Non sicut hic ordinis curiusus Auctor; nam aliqui eporteret coniungere, sicuti alibi facit: Non occides, non adulterium, non fraudem facies, & proponere illud: Non idolum coles, quod ipsum Paraphrasis citat. Verum de his latius alicubi adu. Marc.

18. Vias enim vocat cardines balteorum per ambitum, &c.] Facit ad huius loci intellectum quod habet Nonius Marcellus. Neuro (inquit) genere nepe, Varro reru diuinaru l. II. Tragica vincula Baltea sunt. Aetius dicit. & Greg. lib. 8. Aetioribus manuleis, baltea, macher. a. Dicit itaque Auctor vias vocari cardines, id est quae patebat ingressus, balteorum siue singulorum e corio bullis ornatorum (nam ita balteum desinit idem Varro l. 4. de ling. Lat.) quibus theatrum concludebatur. Alludere autem videtur ad Theatra duo pensilia C. Curionis, quae (teste Plinio hist. natur. l. 3. c. 10.) fecit amplissima ex ligno cardinum singulorum, versatili suspensa libramento. In quibus utriusque antemeridiano ludoru spectaculo edito inter se amersis, ne inuice obstitereperent Scena, et repente circumactis ut contra starent; postremo id die descendentes tabulis & cornibus inter se coeuntibus faciebat Amphitheatrum, & Gladiatoriu Spectacula edebat; ipsum magis auctoratum populum Romanu circumferens. Quod enim mireretur quisque in hoc primum: inuentorem, an inuentum; artificem, an auctorem; autum aliquem hoc excoritare, an suscipere; parere, an iubere? Super omnia erit populi furor, sedere ausi tam infida instabilique sede, & paulopost. Ecce populus Romanus uniuersus velut duo-

bus nauigiu impostus binis cardinibus sustinetur: & scipsum depognantem spectat, periturus, mouente aliquo laxatis machinis. Varians (inquit paulopost) hanc suam magnificentiam festis turbatisque cardinibus, & Amphitheatri forma custodita, nonisimo die duabus per medium scenis Athletas edidit, rapisque econtrario repente pulpitis, eodem die victores è Gladiatoribus suis produxit. Vide infra cap. 8. num. 68. verba Casiodori huc pertinentia, & totius Circi descriptionem Caragraphicam, quam Adnotacionibus huius libri ad maiorem intellectum vna excudi supra iussimus.

19. Cathedra quoque; nominatur ipse in anfractu ad confellum situs.] Anfractum, siue, ut legitur in ro lib. de ling. Latin. amfractum, intelligit ibi circuitum flexuosum. Est autem & illa praefata Terullianica: interpretari capit, de qua latius l. 5. adu. Marc.

20. Nam & specialiter quaedam pronuntia generaliter sapiunt.] Regula ad intellectum scripturae sacrae adprime utilis. Atqui quod hic dicit omnibus dictum quod Israhelitis dicebatur, non uno in loco adnotat B. Hieronymus in Prophetis; quod addit de Aegypti & Aethiopia, isdem penè verbis habes supra l. adu. Marc. 9. & infra l. 3. adu. Marc. (ubi de hoc latius praeterquam quod vtriusque vocibus: omnis gens, pro eo quod dicitur totus orbis.

CAP. IIII.

21. Nequis argumentari, &c.] Inscriptio capituli huius haec est: Quod in baptismo cum Diabolo & pompae & angelis eius renuntiauiimus, etiam Spectaculis renuntiauerimus. In quo etiam Auctorem imitatur B. Cyprian. lib. de Spectaculis. cap. 2. & ultimum repetit Auctor infra cap. 5. & 24. Eodem patet quod habet Isidorus Etymol. lib. 18. cap. 62. Denique (inquit) negat, qui talia praesumit: fidei Christianae prauiator effectus est, qui id denique appetit, cuius nimum lego, pro: quod) in lauacro tanquam renuntiauit: id est, Diabolo, pompis, & operibus eius. De qua renuntiatione etiam latius infra Tom. 3. lib. de Baptismo, sicut & de Christianae fidei in professione.

22. Igitur si ex idololatria, &c. isdem penè verbis B. Cyprianus: Omnia ista spectaculorum genera tanquam damnauit, quando idololatriam sustulit, ludum omnium matrem, &c. quae compendij gratia renuntiauit. Atqui de hac Metaphora Auctorem, qui in cubilibus adoleuerit, vide lib. praecedent. de Antiquitate, cap. 5.

CAP. V.

23. De originibus quidem, &c.] Veterem titulum huius capituli retinimus, sed ad marginem retinimus: Vide ludu dicti, pro quo MS. etiam non male: De origine ludorum. Cuius ipsa verba pleraque repetuntur ad Isidoru Etymol. lib. 18. c. 17. & quaedam etiam à B. Cypriano cap. 2. ubi supra.

24. Exstant Auctores multi, &c.] Auctorem qui de Spectaculis scripsit, citatur hic ab Auctorem meum, Varro, Piso, Suetonius Tranquillus, Herodianus & Srethoborus, de quibus infra latius: ac vero à Laetio Iulio Sigisinnio, seu Sisinio Capito.

25. Lydos ex Asia transfugas in Hetruria coedidit, &c.] De hoc ita Plinius l. 3. c. 5. Patet etiam Lydura inter annes Faru & Macru CCXII. M. p. 1. adu.

meditur septima, in qua est Heeruria ab amne Macro ip-
fa mutatus (sape nominibus) Inde Umbros exegerit. Pelasgi,
hos Lydi; à quorum Rege Tyrreni, mox à sacrificij ritu
lingua Græcorum Thufci sunt cognominati. Eodem pertinet
quod habet Auctor l. de Pallio c. 1. de Toga à Pelasgijs ad
Lydos, à Lydis ad Romanos, de quo ibi in Adnot.
nostris n. 14.

26. ut Timæus refert.] Timæus Siculus Histori-
cum recensetur à Plutarcho in Nicias, & à Diodoro Siculo,
& à Cicerone l. 2. de Orat. et Epist. ad Lucium Lepist. 12.

27. Inde Romani acceritos artifices, &c.] Lu-
diones (inquit Liv. l. 7. Decad. 6.) ex Heeruria acciti
ad tributivum modum salantes.

28. ut ludi à Lydis vocarentur.] Huc pertinet
quod habet Nonius Marcellus: Ludios Romani Lydios
excabant; ut est in l. 1. Varonis de vita populi Romani.

29. Sed etli Varro Ludos à ludo, &c.] Quam
priorem sententiam ex modo citatis verbis videtur M.
Varro fecutus, nec etiam reperitur hodie apud Varronem de
ling. Latina, fortassis non ad M. Varronem, sed ad Var-
ronem Atacinum, quem saepe citat Plinius, referendam,
aut certe in libro Varronis de Scenicis originibus, qui non
est, id legebatur. Certe Varroni etiam istud adscribit
Ibidius ubi supra. Varro autem (inquit) dicit Ludos à
Lulo vocatos, seu potius Lulu, quæ admodum hinc est
captandus.

30. sicut & Lupercos ludos, &c.] Lupercalia
dicta (inquit Varro de ling. Lat. l. 5.) quod in Lupercali
Luperci sacra faciunt. & paulo post: Nam & Luperc-
alia Februario, ut in Antiquitatum libro demonstra-
tur. Atque in festis etiam ludos Lupercos exhiberi so-
liti alibi idem Varro testatur, in quibus nudi discurre-
bant iuvenes, idque in honorem primùm Panis, qui & Lu-
percus ab Arcadibus, deinde à Romanis in honorem Lu-
pe Romuli matris. Vide item Adnot. nostras in Apolog.
c. 16. n. 4. 19.

31. & cum promiscuè ludi Liberalia vocaren-
tur, &c.] Id ipsum repetitur infra c. 10. Pertinet autem
eidem quod supra ex Lactantio citavimus, Ludos Sceni-
cos Libero adtributos; quod ipsum etiam repetit ubi
supra Ibidius, & Alexander ab Alexandro, Genial.
dier. lib. 6. cap. 19. Apertissimè autem B. Cyprianus:
Ceterum dum urbem famis occupasset, ad adulationem
populi acquisiti sunt ludi Scenici, & Cereri & Libe-
ro dicati; qui per agros fiebant Athenis mense Poseidone.
32. pro demonstrata gratia vini.] Quod demon-
strator vini dumtaxat Liber fuerit, non inuenior, di-
xit Auctor supra Apo. c. 11. ubi vide Adnot. nostras n. 167.

33. Exinde ludi Consualia dicti, &c.] Consua-
lia (inquit Varro de ling. Lat. lib. 5.) dicta à Conso,
quod cum feriæ publica et Deo, & in Circo ad aram e-
ius ab sacerdotibus fiunt Ludii illi, quibus virgines
Sabinae raptæ.

34. qui initio Neptunum honorabant, &c.]
Hanc sententiam Lactantius, Neptuno adtributos scribit
ludos Cirense, ubi supra. Nam eundem & Consu-
m evatum tradunt Livius, Dionys. & Plutarchus (quem
infra cap. 9. huius libri Auctor Neptunum eque-
stem dicit, cuique fuerit templum edificatum ab Ar-
cadibus ante Romulum & Remum. Halicarnassens inter-
num videtur lib. 6. cum magis probare sententiam, quod
Ludi equestris Neptuno fiebant, at ara constructa
fuerit alteri Genio arcano, quem Consulum ab arcibus con-
sulis nuncuparunt.

35. Dèhinc Equiria Marti Romulus dicit.]

Equiria (inquit Varro ubi supra) ab equorum cursu. Et
enim die currunt equi in campo Martio, & iisdem Au-
thorio verbis Festus (ex quo adeo desumpsisse videtur)
Equiria ludi, quos Romulus Marti instituit per
equorum cursum; qui in campo Martio exercebantur.
Et autem (uti adnotavit Cyraldus, hist. Deorum syn-
tag. 17.) duplicia Ovidius commemorat Martio &
Aprilis mensibus.

36. quamquam & Consualia Romulo defen-
dunt.] Præterquam quod apertissimè id habeat B. Cypri-
& lib. de Idol. vanitate, & l. de Spectaculis, id ipsum ha-
bent Auctores mox citati: quippe qui scribunt eius Deo
consilio usum Romulum in rapiendis Sabinis. Certe etiam
Ambrosius lib. 3. & August. l. 4. de Civitate Dei cap. 11.
consilij Deum, Consulum nuncupant, & latiss. historiâ
recenset Livius l. 1.

37. & nunc quoque apud ipsos Romanos, &c.
licitum, &c.] Ironia est; nam multis legibus ante Chri-
stiana fidei notitiam, raptus virginum (vel ipso Au-
thore recte alicubi) fœvere est prohibuit. Lego autem: ab im-
pudentis violentiæ alio Deo, pro impudentia, ut
correspondat ei, de quo prius, Consilij Deo, Conso nem-
pe, qui etiam violentiæ Deus sit; aut loquutus de ipso
Romulo: nam & (uti inquit B. Cypri. lib. de Idol. vanita-
te) Romulus peccante Proculo Deus factus est; de quo ibi
Adnot. nostris n. 19.

38. à fratricida institutore, à filio Martis.] sic
Romulum nuncupat, quod fratrem Remum interfecerit,
sicuti passim narant historia. Et recte Quintiliano l. 3. c.
7. Romulus Martis filius, educatusque à Lupa dicitur.

39. & nunc ara Conso illi in Circo defixa est,
&c.] Ara Consi sit mentio apud Varronem lib. 5. de
ling. Latine, & Dionys. Halicarnassens lib. 2. Plutarchus
in Romulo, dicit repertam ab eo aram conditam sub
terra in Circo, eique Deo nomen indidisse Conso, à
consilio; aramque ipsam reliquis latere temporibus, in
equestribus vero certaminibus aperiri. Quod postremum
videtur quidem prima facie repugnare cum eo quod dicit
infra cap. 8. Consus, ut diximus, Deus sub ter-
ra delitescit, sed quum hic ipsam inscriptionem
Ara recitet, quæ vidri non potuit, nisi aperiretur, con-
sentire cum Plutarcho videtur. Atque de Metis infra la-
tius cap. 28. Porro habes etiam Aram Consi consilij
Dei in Circo descriptione apud Metas à parte Septentrio-
nali; cui etiam P. Victor adsentitur.

40. MARS DVELLLO.] Duellum (inquit
Varro l. 6. de ling. Lat.) id postea bellum; ab eadem causa
facta Duellona Bellona. Idem itaque hæc verus inscri-
psit, quod alius dicitur Mars Bellipotens.

41. LARES COMITIO POTENTES.] De
Laribus vide Adnot. nostras in Apolog. c. 13. n. 188.
Atqui an propterea Comitio potentes, quod ades La-
rium ab Emilio Rugillo Prætorè dedicata fuerit in cam-
po Martio, in quo fiebant comitia, an verò legendum
Compitalitio potentes; quippe in quorum honore cen-
tebrari soleant Compitalij ludi. Hæc et Latium aram
in Circo descriptione, iuncta Metas; item & Aras potentium
ac valentium Deorum, de quibus, etiam infra
num. 74.

42. sacerdotes publici.] Quod Varro ubi supra ad
Sacerdotes in genere refert, Auctor restringit ad Sa-
cerdotes publicos. Quod verisimile interim facit ibi-
dem Varro, qui mox subiungit, quod Opeconsua die in
Dea Opeconsua (sive ab Ope & Conso in unum idolum
constata) sacrarum præter virginis Vestales & sacerdo-
Z ij

TULLIANUS
annotati omnibus
MELI,
A. V.
16.

tem publicum introeat nemo.

43. xii. Kal. Septēbris.] *Quem* Gyraldus scribat, ubi de *Conso* agit, raptus fuisse *Sabinas* xvii. Kal. Septēbris, forte ita & hic legendum, nisi apud illum numerus correctione indigeat, vitiose qui nullum *Auctorem* citet.

44. Flamen *Quirinalis*.] *Flamines dicti* (teste *Varrone* lib. 4. de ling. Lat.) quod *licio* in apice velati erant semper, ac caput cinctum habebant filo. Qui quum omnes sint à singulis Deis cognominati, uti idem inquit l. 6.) in quibusdam apparent *Etyma*, ut cur sit *Martialis*, *Quirinalis*, & c. in aliis latent origines.

45. *Ioui Feretrio* ludos instituit, &c.] Post *pompam triumphis* (inquit *Dionys.* *Halicarnass.* lib. 2. hist.) & sacrificium, *Romulus* exstructo templo in vertice montis *Capitolini* (qui & antiquitus *Tarpeius* dicebatur) *Ioui*, quem *Feretrium* *Romani* vocant, *Ceninesium* in eo *Regis* sui manu intersecti spolia consecravit.

46. quos *Tarpeios* dictos & *Capitolinos* *Piso* tradidit.] *Ludos Capitolinos* recenset etiam *Alexander* ab *Alexand.* *Genial.* *dier.* l. 6. c. 19. *L. Pisonis* autem de *Annalibus* libros frequenter citat *Plinius*, ad quem *Illustre* *Auctorem* est verisimile vel ex loco infra citato.

47. Post hunc *Numa Pompilius Marti* & *Robigini* fecit, &c.] *Robigalia* (inquit *Varro* de ling. Lat. l. 5.) dicta ab *Robigo*. secundum segetes huic Deo sacrificatur, ne *rubigo* occupet segetes. Atqui & seminino genere *Robiginem* appellat *Lactantius* l. 1. c. 20. item *August.* de *Civit. Dei* l. 4. c. 22. Nec *Dea* (inquit) *Robigo*. Atqui *Plinius* huic imitatur *Auctor*, qui l. 18. c. 29. *Rubigalia* (inquit) *Numa* constituit anno regni sui xi. que nunc aguntur ad vij. Kal. Maij, quoniam tunc sepe segetes *rubigo* occupat. In iis igitur & ludos institutos *Auctor* adfirmat.

48. Dehinc *Tullus Hostilius*.] *L. Piso* (inquit *Plinius* l. 28. c. 2.) primo *Annalium*, auctor est *Tullum Hostilium Regem* ex *Numa* libris, eodem quo illum sacrificio, *Iovem* celo deoatere conatum, quoniam parum rite fecisset quendam fulmine ictum; quod refert *B. August.* de *Civit. Dei* l. 3. c. 15. Attribuit autem huic etiam ludos quosdam ad imitationem *Numa* sui predecessoris.

49. Dehinc *Ancus Martius*, & ceteri quoque per ordinem.] Quos ludos *Ancus Martius* instituerit, nondum reperire licuit. Et *Servio* *Tullio* vero institutos *Ludos Compitalitios*, & postmodum renovatos per dictum *Lucium Pisonem*, auctor est, ubi supra, *Alexander* ab *Alexandro*. *Macrobios* item *Satur.* l. 1. narrat restitutos fuisse *Laribus* & *Mania* ludos *Compitalitios* à *Tarquino Superbo* ex responso *Apollinis*, cum sacrificio quo pueri macerabantur; quod *Iunius* *Brutus* *Coss.* pulso *Tarquino*, mutavit in capita papaveris pro caputibus puerorum.

50. apud *Suetonium* *Tranquillum*.] Videtur librum peculiarem de ludis scripsisse *Suetonius Tranquillus*, idem cuius existant historia *Casarum*, & libri de *Clavis Grammaticis* & *Oratoribus*.

CAP. VI.

51. Accedit ad testimonium antiquitatis, &c.] Etiam hic titulus veterem servavimus, ad marginem tamen: De titulis ludorum. Atqui dum dicit, utriusque generis ludi, refert ad *Scenicos* & *Circenses*; quippe de quibus solis egit cap. praeced.

52. *Megalentes*.] *Megalēsia* (inquit *Varro* l. 5. de

ling. Lat.) dicta à *Graecis*, quod ex libris *Sibyllinæ* accersita ab *Attalo* *Rege* *Pergami* *Pessinunte*, ubi *Megalētion* templum eius *Dea* (magne inquam *matris* *Deum*) unde aduēta *Romam*. Hinc & *Luās* *Megalentes*, de quibus in haec verba *B. August.* de *Civit. Dei* l. 2. c. 4. Veniebamus nos etiam aliquando adolescentes ad spectacula ludibridique sacrilegiorum, spectabamus arreptum, audiebamus *Symphonicos*, ludis turpissimis qui *Diis* *Deabusque* exhibebantur, delectabamur. *Celesti* virgines & *Bereynthia* *matris* *Deorum* omnium talia per publicum canebantur à nequiss. *Scenicis*, qualia non dico *matrem* *Deum*, sed *matrem* *quorumcumque* *Senatorum*, vel *quorumlibet* *honestorum* *virorum*, immo vero qualia nec *matrem* *ipsorum* *scenicorum* *decret* *audire*. *Luani* l. 29. dicit celebrari solitos *pridie* *idus* *Apriles*, & l. 31. primos *scenicos* hos fuisse scribit, à *Marcio* *Iunio* *Bruto* primum exhibitos. Alludit ad eodē *Auctor* *Apoll.* c. 15. his verbis: *Cybele* *pastorem* *suspirat* *falsidicium*, non *erubescitibus* *vobis*. & *paulopost*: *Vedimus* *aliquando* *castratum* *Atyn* *illum* *Deum* *ex* *Pessinunte*, de quo *latius* *ibi* *Adnotat*, *nostrorum* *num.* 221.

53. & *Apollinares*.] De *Apollinaribus* ludis infra *latius* l. de *Baptis*.

54. item *Cereales*.] *Cerealia* (inquit *Varro* l. 5. de ling. Lat.) à *Cerere*: ita & *ludi* *Cereales*, qui *salvus* *narrat* *Luani* 16. anno *secundi* *belli* *Punica* *ex* *Senatus* *consulto* à *Dichatore* *Gn. Servilio* *Gemino*, & *Magnis* *Equitum* *Albio* *Peto*. Deinde *primus* *Adilitatis* *causa* *caussa* *eodē* *C. Memmio* *Adil.* *Cur.* *fecit* *us* *in* *Civitate* *celebrari*. Neque tamen propterea idem fuit cum *Civitate* *fibus*: in quo hallucinantur *Politianus* & *Alexander* ab *Alexandro*, quippe multo antiquiores à *Romulo* *primus* *instituti*, & in honorem (uti infra *Auctor* c. 4.) *Septem* *equestris*, non *Cereres*.

55. & *Neptunales*.] *Neptunalia* (inquit *Varro* ubi supra) à *Neptuno*: *causa* *enim* *Dei* *feria*. Neptunales autem ludos eodē esse existimo cum *Circensibus*, *Neptuno* *equestri* *sacris*.

56. & *Latiarēs*.] Quod *Latinus* *Rex* (inquit *Politianus* *Oscillo*) *prelio* *quod* *ei* *fuit* *adversus* *Macentium* *Cantum* *Regem*, *usquam* *apparuerit*, *iudicatusque* *si* *lupiter* *sactus* *Latiaris*, itaque *per* *sex* *eos* *dies* *ferati*. *Liberos* *servosque* *requirere* *eum*, non *saltem* *in* *territoria* *tiam* *quā* *videretur* *cælum* *posse* *adiri* *per* *ostium*. Et c. que *compendij* *gratia* *hic* *omissentur*, *Latiarum* *mittimus* *ad* *Adnotat.* *nostras* *in* *lib.* *de* *Pallu* *cap.* *num.* 17. *Et* *ergo* *sex* *dierum* *Auctori* *ludi* *Latiarēs* *et* *libi*, *Macrobios* *vero*: *Latiar*, quod in honorem *seruati* *uis* *Latiaris* *seu* *Latiialis*, uti *legunt* *Lactantius* *et* *Macrobios* *locis* *citatis* *Apolog.* 8. cap. num. 126. *Auctor*: *Ecce* *in* *illa* *religiosis* *vrbe* *Aeneadem* *piorum* *est* *Iupiter* *quidam*, quem *ludis* *libis* *manò* *proluunt* *sanguine*. *Sed* *bestiarj*, *inquit* *Hoc* *opinor* *minus* *quàm* *hominis*, &c. *Et* *quod* *libi* *pater* *fuisse* *hos* *Gladiatorios* *ludos*.

57. & *Florales*.] De *Flora* (quam *meretrix* *erat* *Minutius* *in* *Octavio*, & *Tatianus* *adversus* *Georgium* *florum* *ut* *loquebantur* *Dea*, tractat *Lactantius* *lib.* *cap.* 20. *Augustin.* *de* *Civit. Dei* *lib.* 4. cap. 8. *et* *cap.* 20. *adnotat* *Viues* *quibusdam* *eā* *dē* *esse* *Floram*, *quae* *ab* *ca* *Larentina*, *matrem* *Romuli*. *Floralia* *autem* *instituta* *in* *anno* *l.* 18. c. 29.) *III. Kal.* *Maias* *instituerunt*, *ut* *et* *cap.* 516. *ex* *Oraculis* *Sibyllæ*, *ut* *omnia* *bene* *desse* *desse*. *Hunc* *diem* *Varro* *determinat* (inquit *ibidem*) *Sole* *lib.* *cap.* 1.

pariem quartadecimam obtinente. Arqui de Ludis Floralibus in hac verba B. A. v. de consens. E. v. lib. 1. cap. 37. Cicero (inquit) sibi Floram matrem Ludorum celebritate placendam ait. In quibus Ludis tanta turpitudine exhiberi consuevit, ut in eorum comparatione ceteri honesti sint.

58. & municipalibus Fastis superstitionis.] Sic denu cum G. v. pro eo quod erat mendose superstitionibusque. Quem admodum enim Factorum superstitionis Romani scripsit 12. libros (quorum sex perierunt) Ovidius sic & singula Municipia suos Fastos habebant. Fastos autem circa fori n in albo propofitos à E. l. a. no scribit Livius prope finem lib. 9. ut quando agi lege pisset, foretur.

59. sacri & funebres.] Sacri erant, de quibus paulo ante Magna matris Deum, Apollini, Cereri, Neptuno, Latari, Iovi, & Elone dicatur: funebres vero, de quibus infra ca p. 12.

CAP. VII.

60. Communis igitur ludorum origo vtriusque generis, &c.] Nihil etiam hic in titulo memoravimus, sed caput hoc ad marginem in scriptum: De apparatus Ludorum. Arqui placet magis illud excusorum eod. de reatu generali, quã quod habet M. genitali.

61. Sed Circensium paulo pompator suggestus.] Suggestus pro apparatus vel ornamentis frequenter accipitur ab Auctor; eleganter autem pompator notam vocem formatã à pompa; nam & sequitur: quibus proprie hoc nomen pompa præcedit. Ac si dicat proprie pompam dici Circensium ludorum, ac inde etiam ad usum communem venisse. Hinc Varro lib. 4. unam reddit rationem cur Circus dicitur, quod ibi circum Metas pompaficatur. Hac pertinet illud Ciceronis lib. 1. Offic. Cavendum ne cardinalibus utamur in gressu mollioribus, ut pompatorum feroculis similes esse videamur: & illud Ovidij Rastorum supra dictum lib. 4.

Circus erit pompa celebris. 61. de simulacrorum serie, de imaginum agmine.] Ad intellectum facit quod citatur à G. v. de hist. Duram, synag. 7. ex E. v. de simulacro Apollinis Helopolitani: Pehebatur (inquit) ferulo, veluti dicebantur in pompa ludorum Circensium imagines Deorum.

63. de curribus, de thenis.] Carrus, prophana, thenis, sacra erant vehicula. Thenam enim (teste E. v. de) ait vocari Sinnius (seu, ut legendum ex Lactantio pater, Siniamus) Capito vehiculum, quo exiuit Deorum ludis Circensibus in Circum ad pulvinar vehuntur, & ex eorum, ut apud Titinius in Barbato, & ex argenteo. Quæ ipsa resti verba malimus ponere, quã quod habebat Iheronimus partim ex illo, partim ex Padiano in illud Terullianum lib. de Coron. milit. quas (nempe coronas, de quibus ibi latius) ad deducendas thenas cum palmatis togis sumunt. Ex quo interim illud Ciceronis etiam adnotandum: Omnesque Dij, qui vehicula thenasum sodemtes eorum ludorum ire iussissis.

64. de armamaxis.] Scip. ad. p. 1. ca. vehiculi genus, de quo Herod. l. 7. ex r. d. p. ca. 105. as. d. u. d. ca. 105. quod venit in egypte, ex curru in egypto. Palla putat esse virorum vehiculum, as. d. p. ca. 105. sed pro curru, quo mulierum vehuntur, clausis videlicet in vernaculis, accipit Plu-

tarchus in Themistocle. Plinius l. 34. cap. 13. narrat effeda, vehicula, petorita etiam argento ornari selevæ quod ad pompam Circensium pertinere puto.

65. illius vrbs, &c.] Recte in margine Gagneus adnotavit Romam intelligi. Est autem de vinea intelligendum quod dicit: & furculus modicus ex sua fronte; neque enim ex frondibus aliarum arborum, sed ex trunco aut radice furculi oriuntur.

66. Iouis tamen plaustrum est.] Quum Deorum omnium exiuit (uti mox diximus) thena venerentur, maxime certè, Iouis Deum patris supremi. Ceterum ex coniectura Latini, omisa particula: sed, legimus in huius capitis calce: vel modicè locuples, splendida est centu criminis sui.

CAP. VIII.

67. Ut & de locis secundum propositum exquar, &c.] Retinimus etiam hic titulum priorem ad marginem: De ludorum locis. Multa autem ex hoc capite descripsit Isidor. l. 18. Erymol. c. 28. & post eum Erabanus ubi supra.

68. Circus Soli principaliter consecratur, &c.] Primus (teste Castodoro Variarum lib. 3. Epist. 51.) hoc spectaculum apud Helidem Asia civitatem OEnomachus ferre edidisse. Quod postea Romulus in raptu Sabinarum necum fundatis ad ficiis ruraliter ostentavit Italia. Deinde (Livio teste lib. 1.) Tarquinius Priscus Romæ Circum primus instituit, in quo ludos opulentius instructis (que quam ceteri Reges fecit. Postea mundi dominus (inquit ibidem Castodorus) ad potentiam suam opus extollens, mirandam etiam Romanis fabricam in vallum Martiam tetendit Augustus; ut immensa moles firmiter præcincta montibus (Palatino nempe & Aventino, iuxta Pomponium Latum de Antiquit. Rom.) contineret, ubi magnarum rerum iudicia clauderentur. Bisfena quippe ostia ad duodecim signa posuerunt. Hoc ab Hermulus, finibus demissa (quo alludit haud dubie supra Auctor, quum loquitur de cardinibus balteorum per ambitum) subita equalitate panduntur. Quod sic explicat sua descriptione Pyrrus Lygarius, ac si unico ictu ostia duodecim panderentur. Rationem autem reddit Auctor, & post eum Isidorus (cum quibus etiam convenit Circi catagrophica sepe dicta descriptio) quod ades Solis medio spatio Circi, & effluvia de fastigio ædis emicet. In eo autem quod habet Auctor, Solem non sub tecto fuisse consecratum, sed in aperto, imitatur Vitruvium, ubi de templorum situ tractat. Qui, Ioui fulguri (inquit) & celo & soli & lune ædificia sub diuo hypetræque construantur. horum enim deorum & species & effectus in aperto mundo & lucenti præfentes videmus. Quamquam tamen ille ibidem Hercules non Soli, adem ad Circum collocari iubet, ubi non fuerint gymnasia neque amphitheatra. Est autem Circus (teste Isidoro) omne illud spatium quod circuire equi solent. Arqui quum Varro lib. 4. de ling. Lat. faciat mentionem Circi maximi, Circi intimi, & Circi Flaminij: videtur primum, iuxta quod habet Isidorus dicti lib. c. 27. locus ille idem, qui Circus dicitur, ensibus distinxerat circundari solitus, deinde & balceis per ambitum conclusis (uti supra c. 3. Auctor subindicat) postremum spectaculis (uti Varro loquitur) circum edificatus. Et intimus Circus, id est interior pars ad Martium vocatus, siue à Martio, quod is locus esset inter sigulos, siue à Martio, siue à sacello Martie Pæneris, de qua pau opost Auctor. Deinde quum amplior factus esset, Circus Maximus appellatus sit. Nã (inquit Plin. l. 36. c. 15.) Circu

TULLIANUS
annotati omnibus
MELI,
A. V.
16.

Maximum à Cesare Dictatore exstructum longitudine stadiorum trium, latitudine unius, sed cum adificiis iugerum quaternum, ad sedem CCLX. milium inter magna opera dicimus. Postremum & Circus Flaminius dicitur, qui edificatus est circa campum Flaminiū, qui an idem sit, an alius, difficiant alij. Exstant interim diuersa quidem utriusque descriptiones, sed quæ in multis consentiant.

69. Quod spectaculum primum à Circe habent. Ad concordiam huius loci cum Varro, faciunt verba hæc Isidori ubi supra. Romanus (inquit) dicitur putant à circuitu equorum, eo quod ibi circum metas equi currant. Greci vero à Circe, filia Solis, quæ patri suo hoc genus certaminis instituit, asserunt nuncupatum, & ab ea Circi appellationem argumentantur. Fuit autem Maga & venefica & sacerdos demonum, in cuius habitu & opere Magica artes & cultus idololatriæ recognoscuntur. Atqui quintum hunc Solem fuisse, qui Calchis Etan & Circe procreauerit, testatur Cicero l. 2. de nat. Deorum; ad quem alludit Arnob. l. 4. adu. Gentes: Quintus (inquit) Sol Syriaci Regis & versipellis habetur Circes pater nempe.

70. Oua. Jspatia curriculum in Circo ouis notata fuisse or Lino, Dione, & Casiodoro primis adnotauit Alciatus l. 4. Parygen c. ult. Quod etiam alludit Varro de re Rustica l. 1. c. 2. quom dicit apud illum Agrinus: Non modo illud ouum sublatum est, quod Ludis Circensibus nouissimi curriculi finem facit quadrigis, sed ne illud quidem ouum vidimus, quod in Cereali pompa solet esse primum. De his ita ubi supra Casiodorus: Nec illud irritum putetur, quod Metarum circuitus ouorum erectionibus exprimitur, quando actus ipse, multis superstitionibus grauius, ouis exemplo, geniturum se aliqua proficitur. Atqui ad huius loci intellectum etiam facit dicta descriptio. Vide etiam n. 72.

71. honori Castorum adscribitur. Explicatius paulo Isidorus: Castoris & Pollucis, quippe qui nomine Castorum antiquitus vocentur. Hinc apud Trebellium Pollionem & Capitolinum, Aedes Castorum. Arnobius similiter. Tindaridæ Castores (inquit) unus equos domitare consuevit, alter pugillator bonus. Castori interius singulari numero usurpat etiam Auctor infra lib. 4. aduers. Marc. ubi de eorum patre latius, & cap. sequent. Itaque Castori & Polluci deputatur hæc species.

72. Delphinos Neptuno vouent. Gagn. Delphines. Perinde est. Delphinos autem vocat Auctor columnas Delphinis inscriptas, de quibus citat Alciatus loco citato Dionem lib. 49. qui tradit Marcum Agrippam, quom in ἱερὸν τοῦ ποταμοῦ (quod nos Circum dicimus) videret plerosque errantes in numero, dum duorum stadiorum circuitum cursumque minus recte obseruarent, iussisse fieri τὰς τε δελφίνας καὶ ἀοιδῶν διμῆς πρὸς ἡμᾶς (pro quo interpres venit machinas seu phalās in oui formam, quas Metas dicimus), quibus viarum circuitus certus demonstraretur. Atque eò alludere Iuuenalem hoc versu,

Cōsultante Phalās Delphinorumque colūnas.
Atqui tum ad has, tum ad eas quæ sequuntur colūnas, refertur illud Seneri & Antonini hæc tempestate rescriptum: Si columnas Circensibus promissisti, & c. l. 1. §. denique, de pollicet. Atqui comprobatur Auctoris sententia, quod habet Higinius in Delphino: Qui neptuno (inquit) simulacra faciunt, Delphinum aut in manibus aut sub pede eius constituere videmus, quod Neptuno

gratiss. esse arbitrantur. Atque adeo in dicta descriptione super Columnas Delphino sacras oportet superius adscripsi Delphini.

73. columnas sessias à sementationibus, messias à messibus, tutelinas à tutelis fructuum. Regione veteri constitutu fuit, si Calo Rhodigino Antiqu. lib. 1. cap. 30. creditur, ut qui Salutem Semoniam, Scetiam Segestam, Tutelinam mansuetico nominasset, in ferias obseruasset. Quod habere illum ex Macrobio testatur Turnebus Aduer. lib. 20. cap. 36. ubi & citat locum Plinij similem lib. 18. cap. 2. Sciam (inquit) à serendo, Segestam à segētibus appellabant, quarum simulacra in Circo sunt, etiam ex his nominare sub tecto religio est. Hanc postremam Macrobius lib. 1. Saturn. cap. 16. vocat, quem admodum & hic Auctor, Tutelinā. Atque adeo quom adnotet Turnebus in MS. Plinio legi: Sciam, qui ex vinitate litterarum puto legendum Scetiam, quem quom interm Macrobius Sciam vocet; & eandem recte adnotat Turneb. hic vocari Scetiam. Ego vero etiam existimo eandem esse Plinij Segestam, Macrobij Segetiā, & Tutellianā Messiam. Quæ tria explicatius distinguantur in Petro Crinito de honest. discipli. lib. 2. cap. 11. & B. August. de Ciuit. Dei. lib. 4. cap. 8. Scia (inquit) quæ sementum opitulatur, antequam è solo existant. Segestia, quæ segetes ipse commendantur; Tutulina collectis atque mconditis, seu potius (vbi & apud Varroem & Dionium Marcellum & omnes scriptores) legendam censu, quod à Tutela deriuetur, Tutulina. sui namque & ara dicata, in Auentino ad tutelam populi Romani, habes Columnas Sessias, Messias & Tutelinatam in dicta descriptione.

74. Eisdem & Samothracas existimant. Imatur hic Auctor Varroem lib. 4. de ling. Lat. Tom enim (inquit) & celum; vt Samothracum inuocant, sunt Dei Magni, & hi quos dixi multis nominibus. Nam neque quos Samothracia (sic enim legitur pro eo quod alij Ambracia, vel Imbracia) duas vident species athenæas Dei Magni, neque vt volens putat, huiusmodi Dijs, qui Castor & Pollux; sed hi non est uiuipotes (hoc est enim quod addit Auctor: potentibus valentibus) & sunt pro illis, qui in Samothrace huiusmodi. Habes ubi supra etiam Atlas Deorum potentium & valentium, de quibus & n. 41.

75. Obelisci enormitas, vt Hermateles adnotat, & c. De hoc Plinius lib. 36. cap. 9. Is autem Obeliscus (inquit) quem Diuus Augustus in Circo mansuetico statuit, excisus est à Rege Semeserteo, quo regnauit Pythagoras in Aegypto fuit, centum viginti quinque pedum & dodrantis præter basim eiusdem lapidis. Is autem qui est in campo Martio, vouem pedibus minor, à delphinis de. Inscripti ambo, verum natura interpretatio: obeliscorum (atque hinc est quod addit Auctor. Scipitiorum) Gelemo: Hermateles, an cum Gagnat. Tetmarcelo terit indicare Lector, ubi aliquid de altero. Auctores uenerit. Atqui Casiodorus ubi supra duos in Circo Obeliscos ponit: Obeliscorum (inquit) prolixitate ad eam altitudinem subleuantur; sed potior Sali, inferre Latine dicatus est. Vbi sacra prescorum Chaldaicis scriptis quod Tertull. & Plinius de Aegypto) quæ sacra dicantur. Eisdem reperire est in supra dicta descriptione.

76. mare magna. Ita Tellurem nuncupatam manifestu est, ex eo quod infra c. sequ. Terra maris

que Euripo praesidebat, sicuti ex dicta descriptione constat, leani insidens, iuxta illud:

77. ca itaque illic praesidet Euripo.] Plinius similiter lib. 8. cap. 7. post Suetonium, ubi de Elephatis agit, qui ne erumperent, circumdati erant clathris, seu uti alij legunt, clostris ferreis. Qua de causa (inquit) Caesar Dictator postea simile spectaculum editurus, Euripis harenam circumdedit, quos Nero Princeps sustulit. Super quo loco Hermolans: Euripi, fuisse in ludis circumdatam pro sepibus, quorum loco temporaria prius clostra fuerunt. Eodem pertinet quod habet Spartianus in Hellogabalo: Euripis vixio plenis nauales Circeas exhibuit. De eodem Casiodorus in hac verba ubi supra. Euripus maris vitrei reddidit imaginem, unde illuc Delphini equorei aquas interfluunt.

78. Murtias quoque idolum fecit. Murtiam enim, &c.] sic omnino legendum, non Mortiam, tum quod praecedat Murtias, tum quod omnes veteres Auctores Murtiam, seu Murceam, hanc Deam nuncupent. At qui quod apud Metas colebatur, indicat illud Apuleij lib. 6. cum dicit Metas Murtias, tum quod p. Victor in x. regione urbis Adem Murciae constituit, sicuti & Circum. Quod autem Murtia Dea amoris vocata sit, patet ex Plinio lib. 15. Quin (inquit) & ara vetus fuit Veneri Myrticae, quam nunc Murtiam vocant. Aliunde interm derivat eam hic Auctor a Murtia, qui idolum primum fecerat. Plinio partim consentit Varro de ling. Lat. l. 4. loco supra citato, derivans aut a Murtero, seu Myrtico, ut Plinius, in quo sacellum erat edificatum Murtiae Veneri, aut a Murtis id est figulis. At qui in dicta Circi descriptione visitur etiam Ad. Murtia.

79. Ceterum & plateae, & forum, & balneae, & stabula, & ipse domus nostrae sine idolis no sunt.] Platearum, sive Compitalitios Deos supra cap. 5. Lares esse diximus. Mercurio Vitruius in foro templum constructum vult. In balneis & in stabulis & in domibus Dij penates constituti solent. Eodem pertinent, de quibus libro sequ. Ofiorum dij.

80. Proinde si Capitolium, si Serapeum.] De Capitolio infra cap. 12. num. 127. de Serapeo supra Apolog. cap. 18. num. 271.

CAP. IX.

81. Nunc de artificio quo Circenses exhibentur, &c.] Caput hoc ad marginem adnotauimus eodem titulo quo prius: De arte Circi, quod integrum sero descriperunt Isidorus & Hrabanus ubi supra.

82. Res equestris retrò, &c.] Hunc locum ad verbum penè transiit Isid. lib. 18. cap. 27. de ludis Circensibus, ubi quod Auctor retrò dicit, ipse antea. itò & utique còmanis vltus huius reatus non erat, pro: communis vltus reus no erat, &: traslatus est, pro eo quod Auctor: transiit iuxta MS. non enim rectè legebatur trasit. Rectè autem Trochilum; nam & ab equis Hippodromos Graecis dicebatur.

83. Itaque Castori & Polluci deputatur haec species.] Isidorus: deputantur haec species, sed illud placet, eo quod praecedat: res equestris de dorso agebatur. Huc autem pertinet imprimis quod habet Arnobius lib. 8. T effes equestrium fratrum in lacu sicut se ostendunt, statuae consecratae, qui anhelis spumantibus equis atque sumantibus de Persis victoriam eadem die qua fecerunt, nuntiauerunt. Ad quod alludit Prudentius adu. Symmachum his verbis:

Nostrumque equites celsae duo Numina Romae. Legi etiam Isidorus: quibus equos à Mercurio distribuitos

historia docent, pro eo quod nos: Stefichorus docet, qui si exstraret, aliquid hac de re adnotari posset. Fortasse id habet libro que scripsit de vituperatione Helenae, de quo Stefichoro inquam, Poeta insigni, Quintilian. lib. 16. cap. 1. & Horatius lib. 4. Carm.

84. Sed & Neptunus equestris, &c.] Viciissim hinc castigandus est Isidorus omisa voce ludus, & ita ut legatur ἵππιον, no Hippon. Atqui de Neptuno equestri latiss. Gyraldus histor. Deorum syntag. 5. ex Dionysio Halicarnasaeo, Pausania in Achaicis & Arcadicis, Diodoro Siculo, Valerio Probo, Festo, Phurnuto, Artemidoro 1. Onironcon. Qui serè in hoc consentiunt, quod equitationis inuentor fuerit, ut fabulas omittamus, quodque primus equos domuerit. Atqui Isidorus hic addit: Sed & Marti & Ioui in ludis equi sunt consecrati. cui correspondet, quod legatur etiam Hippius Mars, & Hippia Iuno. quare videtur apud illum potius legi debere & Iunoni, quum nusquam Iupiter Hippius legatur aut equestris.

85. De iugo verò quadrigas Soli, bigas Lunae, &c.] Isidorus ubi supra cap. 36. de equis quibus currunt: Quadrigae (inquit) & Bigae & trigae, & senigae, à numero equorum & iugo dicit. Ex quibus Quadrigas Soli, Bigas Lunae, trigas inferis, senigas Ioui, desultores Lucifero & Hespero sacrauerunt. Quadrigas idè Soli, quia per quatuor tempora annus vertitur, ver, aestatem, autumnum, & hyemem. Bigas Lunae, quoniam (sic enim lego, pro: quo) gemino cursu cum Sole contendit, sive quia nocte videtur & die; inuenit enim unum equum nigrum, alterum candidum. Vide infra latius num. 90.

86. Primus Erichtonius currus & quatuor aufus iugere equos, rapidisque rotis infiltere victor, &c.] Ita hunc locum restitimus, iuxta quod adnotuit Harrisus, tum ex Virgilio Georg. 3. ex quo sumpti sunt hi versus, tum ex Isidoro ubi supra cap. 3. qui addit Erichtonium, quod res est, Athenis regnasse, & legit portentum demoniacum, pro eo quod excussit Tertulliani cod. daemonicum, sed istud placet, eo quod & Lactancio daemonicæ fraudes appellantur. Atqui ad huius loci intellectum facit, quod habet in dictum Virgilij locum Seruius: Vulcanus (inquit) imperato à Ioue Minerva coniugio, illa reluctante effectum libidinis proiecit in terram. Inde natus est puer draconis pedibus, qui appellatus est Erichtonius, quasi de terra & luto procreatus. Hic ad regendam pedum sedulitatem iunctis equis usus est curru. Porro hic consentit etiam Plinius lib. 7. c. 56. Bigas (inquit) primum iunxit Phrygum natio, Quadrigas Erichtonius.

87. Trochilus Argius, &c.] Hinc ita castigandus et supplendus Isidorus: Si verò Trochilus Argius auctor est currus, primo (sic enim & hic lego, pro eo quod erat prima) Iunoni curru dedicauit. Lego enim iuxta emendationem Leopardi lib. 1. cap. 15. Trochilus, pro eo quod hic antea erat Acrophilus, iuxta Gelenium & Gagneum, aut Prophilus in margine apud Gagneum. Adducitur autem auctoritate Theonis in hac verba: οἱ δὲ μυθολόγοι τὸν ἠνίοχον λέγουσιν εἶναι εἰδωλὸν ἢ βελεροφόντος, ἢ τροχίλου τῆς χαλκίθεας παιδός, &c. Item Pausania in Atticis ὕπερον (inquit) δὲ τροχίλου τὸν ἱεροφάντην φουόντα ἐξ ἀφροῦ, &c. Quare eodè modo etiam legendum est apud Eusebium in Chronicis: Primus quadrigas iunxisse fertur Trochilus, non autem uti hactenus: Acrogilus, seu Proclitus, & apud Higium. Nonnulli etiam qui de sideribus scripserunt, huc natione Argeum, Trochilum

TULLIANUS
annotati omnibus
MELI
A. V
16.

(non autem Orfilochum) nomine, primum inuentorem quadrigarum esse dixerunt, & pro inuentione siderum locum possedisse.

88. primò Iunoni id opus suū dedicauit.] An quia Argiua Iuno, an vero quod dedicator eius currus, quo de more ad sacra perficienda pergebat, duobus fratribus currum subeuntibus, uti narrant Palaphatus in Incred. hist. Herodotus & Valerius Maximus, si creditur Gyrardo ubi supra sintag. 3.

89. si idem est Quirinus.] Vide Adnotat. nostras in Cyp. lib. de Idol. vanit. num. 19. & supra cap. 6. num. 37.

90. albus & rufus.] Pro eo quod hic, & his postea: rufus legitur, Garnem legebat & similiter Isidorus: rufus. verum nostram veram esse lectionem patet vel ex his verbis: rufus ætati ob Solis ruborem. Quum enim duo soli adscribantur equi à Martiali, Xanthus & Athon, & Eubodis Græcæ rufum significet flauum, & proinde etiam rufum. Eodem pertinent ferè quatuor nomina equorum apud Ouidium, Pyros, Eous, Athon, & Phlegon, & que sunt apud Fulgentium Mythol. lib. 1. Erythreus, Aethon, Lampos, & Philogus. Nam Pyros & Erythreus, rufum etiam significat, si Græcæ derivationem spectemus. Certè etiam Cato Orig. lib. 7. rufæ facie dixit, de qua latius lib. de Hab. mulieb. Similiter castigandus Casiodorus lib. 3. Variarum Epist.

34. Colores autem in vicem temporum quadrigaria diuisione funduntur. Præfatus videnti verno; Venerus nubila hyemi, rufus ætati flammæ, albus primo sereno dicitur est.

91. rufum alij Marti.] Etiam hinc confirmatur dicta lectio. Quænim Calaber Paralip. in Homer. lib. 8. inter quatuor Martis equos, Phlogium etiã enumerat, ab igne, cuius color rufus.

92. album Zephytis.] Imprimis Phœnicen Vsonem Taauto templa posuisse, & illi sacra fecisse narrat Eusebius lib. de Preparat. Euang. ubi de Phœnicæ theologia tractat, si Gyrardo creditur, sintag. 5. Virgilius vero Æn. 8. inducit pecudem album Zephyris sacricibus immolasse. Reddit rationem Isidorus ubi supra cap. 42. quia sereni ferè Zephyri.

93. præfatum terræ matri.] Huius rationem reddit etiam ibidem Isidorus, quia terra viridis; & similiter Veneti, quod mari tribuebatur, quia carulei est coloris.

CAP. X.

94. Transamus ad Scenicæ, &c.] Hic ex tribus titulis in unum caput coniunctis, unicum hunc in margine adnotauimus: De Theatro & Artibus Scenicis. Imitatur autem etiam hic, & quedam ad verbum describit ubi supra Isidorus cap. 43. cuius hoc ad intellectum huius capitis & 17. facit. Scena (inquit) erat locus infra Theatrum in modum domus constructa cum pulpito, qui pulpitus orchestra dicebatur; ubi cantabant Comici, Tragici, atque saltabant Histriones & Mimi. Dicta autem Scena, Græca appellatione, eo quod in speciem domus erat instructa: unde & apud Hebræos Tabernaculorum dedicatio à similitudine domiciliorum Scenopægia dicebatur. In Orchestra autem (vbi addit e. 44.) etiam Poætæ, Comædi & Tragædi ad cærum confcendebant, hisque canentibus alij gestus edebant. Officia Scenicæ, Tragædi, Comædi, Themelici, Histriones, Mimi, & Saltatores.

95. infœlicitate thuris & sanguinis.] Vide Adnotat. nostras in Apolog. cap. 30. num. 442. & 444.

96. inter tibias & tubas.] Tibiæ (inquit Gyrardus hist. Deor. sintag. 17.) quibus in sacris utebantur, ex buxo fuerat; quæ autem in ludis, ex tibia afininæ esse, aut ex argento consecræ erant. ubi etiam citat latorem hunc de re tractatum suum in Poëtarum historia de Scena. Desumpsit ille id ex vlinio lib. 16. cap. 36. Qui etiam lib. 7. cap. 56. Obliquam (inquit) tibiam Midas in Phrygia gemmas tibias Marfys in eadem gente inuenit. Vnde paulo prius Æneam tubam Pisenam Tyrrenum inuenisse tradit.

97. designatore & haruspice.] Sic omnino legitur eo quod erat: designatore. Ex eo verò quod præter funerum & sacrorum, videtur Auctor loqui de funerum designatore, & sacrorum haruspice, de his infra latius lib. de Idolatria, & de Anima. Designator autem, est Budoæ qui funebri pompe præerat, & ab Auctore Pollinctor appellatur Apolog. cap. 13. ubi adnotauimus num. 198. Verum quia ibi quo differt (inquit) ab haruspice pollinctor, nam & haruspice mortuis apparet; verisimilius est & ad funera, & ad sacra referri ab Auctore Designatorem & haruspicem: immò & ad ludos. Nam Vlpianus l. Abhæret. De his qui notantur infamia. Designatores nominat, quos Græci Βεβουτασ appellat, qui ministerium, non autem artem ludicram exerceant. Βεβουτασ autem erat, qui distribuere Βεβουτασ.

98. Theatrum propriè sacrarium Veneris est.] Quum Agricultores feriæ diebus (inquit Casiodorus Variarum lib. 4. epist. 52.) sacra diversis numeris pulcos vicisque celebrarent Athenenses, primum agri principium in vrbanius spectaculum collegerunt. Theatrum Græco vocabulo visorium nomenclatur, quod cunctis spectantibus turba conueniens sine aliquo impedimento videatur. Frons autem Theatri Scena dicitur, ab conuoluci densiss. ubi à pastoribus inchoante verno diebus, quæ carmina cætantur, ubi & actus mystici & tragici, sæculi dicta claruerunt. Theatri vero Scenæ præfata, id est, à spectando. Clarius Tertullianum equum Isidor. dicti lib. cap. 42. Theatrum erat (inquit) quæ na includebatur, semicirculi figuram habens, in qua spectes (immò postea etiam sedentes) omnes inspicunt. Cuius forma primum rotunda erat, sicut & Amphitheatrum, postea ex medio Amphitheatro Theatrum factum est. Cuius verò Veneris sacrarium, infra hinc & cap. 17. apparet. De theatris verò pensilibus Curionis, supra ex Titulo diximus cap. 3. De Theatro M. Scauri videndum paulo prius: Hic (inquit) fecit in Aedilitate sua opus maximum omnium, quæ unquam fuisse humana manus, non temporaria mora, verum etiam æternitatis designatione. Theatrum hoc fuit. Scena ei triplex in altitudine ccc. columnarum, in ea ciuitate quæ sex Histrionum tulerat sine probro cuius ampliss. Ita pars Scenæ à mœnibus fuit, dimidia è vitro: inaudito etiam postea genere Scenæ. Summe tabulis inauratis ut diximus, imè auro dragenum pedum. Signa area inter columnas fuerunt tria milia numero: Cænea ipsa cepit lxxx. hominum milia. Meminit item idem Theatri Marcelli ab Augusto dedicari lib. 8. cap. 17.

99. Nam sæpè Censores renaçentia cum maxime theatra destruebant.] Quum plures censorum edicta aduersus Theatra passim occurrerent, Censorum edicta aduersus Theatra passim occurrerent, Lulio, de Nafica Scipione sic scribit B. Augusti lib. 2. de Ciuitate Dei cap. 5. de simulacro agens, & Italia præfata matris. Absit (inquit) ut Senator populi Romanæ, in mente præditus, quæ Theatrum à dedicari in vrbano

tium virorum prohibuit, sic coli vellet matrem suam, ut talibus Dea sacris propitiaretur, qualibus matrona verbis offenderetur. Atqui videtur Auctor pro eodem habere: in testimonium, & : in exaggerationem.

100. Itaque Pompeius Magnus solo theatro suo minor, &c.] Tertullianum imitatus videtur his verbis ubi supra Castiodorus: Hos ritus (inquit) Romani sicut ceteras culturas ad suam temp. trahentes, edificium alia cogitatione conceptum magnanimitate mirabili condiderunt. Unde non immerito creditur Pompeius hinc potius Magnus fuisse vocitatus. De hoc etiam ubi supra Plinius. Pompeij Amphitheatri caeua toties multiplicata urbe, tantoque maiore populo, sufficit large xli. milibus. Fortassis fuit duplex Theatru, quale supra Curionis, atque hinc a Plinio Amphitheatru dictum. Ant patium, quod colligi potest ex variis Plinij locis, tum antea, tum postea hoc libro citatis, patet pro eisdem usurpasse Plinium & Circum & Theatrum, & Amphitheatrum, ubi de variis animantibus Roma exhibitis agit.

101. Veneris aedem superpositi, &c.] Tractat latius istud Plutarchus in vita Pompeij, quod iuxta Porphyrionem, victrici Veneri aedes superposita sit in theatro Pompeij. Meminit & Plinius lib. 8. Pompeij (inquit) altero Consulatu dedicatione templi Veneris victricis pugnare in Circo xx. aut ut quidam xvii. elephantis, Getulis ex aduerso iaculantibus, mirabili cuius dicatione, qui pedibus confosis resiste genibus in ceteris, arrepta scuta iacens in sublime, quae decidens voluprate spectantibus erant in orbem circumactis, veluti arte, non furore bellua iaceretur.

102. quod sunt Dionysia penes Graecos.] De Liberalibus supra cap. 5. Eadem fuisse appellata a Graeco Dionysia vel inde patet, quod eundem fuisse & Liberum, & Bacchum, manifestissimum sit quum quod probatione indigeat, atque Bacchum Dionysium a Graecis appellatum tradit Euseb. de Preparat. Euang. lib. 2. cap. 2. eo quod ad speluncam Nises, quae inter Phoeniciam & Nilum sita est, puer a Mercurio transfusus sit, ibidem a Nymphis educatus. Quibus addit quod hinc loco maxime convenit. Satyri (inquit) eum secuti dicuntur, qui saltando & Tragica canendo voluptatem ei adferebant. Ab hoc primium Theatrum & Musicam fuisse harmoniam inuentam. Atqui hic omnis illud: DE ARTIBVS SCENICIS, & quod non ita multo post erat: DE ARTIBVS, quae ex margine in textum irreperferant. Deinde ex MS. & Isidor. dicti. lib. cap. 51. legimus: quae priuata & propria sunt Scenae de gestu & corporis fluxu, non flexu, eo quod sequatur, iuxta quo d castigauimus ex eodem: Nam mollitiam (scilicet molliciem) Veneri & Libero immolant, illi per sexum, illi per fluxum dissoluti, pro quo corrupte logebatur: dissolutis.

103. Quae vero voce & modis & organis & Lyris transiguntur.] Ita etiam ex eodem, pro eo quod erat: organis & litteris; nam & Poetae Lyris sua concinebant carmina: hinc Lyrici dicti. Si interim ad Mercurios profertur illud referatur, possit retineri litteris, ut ipse quorum inuentum illi tribuit Auctor infra de Coron. militis. Verantamen ibidem: Sed et si neruos (inquit) idem in sonum strinxit, non nego: quorum quum usus sit etiam in Lyris, placeat magis haec lectio. Coniungitur demique ea lectio ex B. Cypriano lib. de Spect. cap. 2. ubi Auctorem imitatus; Graeca (inquit) certamina vel in cantibus, vel in fidibus, vel in vocibus, vel in viribus praesides suos habent varia demonia.

104. Apollines & Musas & Minervas & Mer-

curios mancipies habent.] Vel hinc confirmatur praecedens lectio: nam & Apollinis simulacro Lyra adiungebatur, & Musis tribuebatur Lyra septichorda, quemadmodum & Musica ab eis ita cognominata, atque adeo omnis generis & vocum modi & organa instrumenta reliqua. Resto etiam & Mineruis & Mercuriis eade tribuuntur, eo quod artium omnium illi parentes traduntur. Plura vide apud Gregorium Cyrildum de Diu Genitium, de Apolline & Musis syntag. 7. de Mineruis syntag. 11. & de Mercuriis syntag. 9. Ex quo opere multa me passim fateor descripsisse huius in hunc librum Adnotationibus, eoque magnopere me adiutum, quippe qui multum lucis addere possit scriptoribus omnibus. Porro quid mancipies dii, vide Apolog. c. 11. num. 164.

105. nequam spiritus scilicet demones.] De his vide peculiariter capita integra 22. 23. & 27. Apolog. & Adnotat. ibidem nostras. Atqui lego in calice capitibus: constituerant ex MS. pro: conituerunt.

CAP. XI.

106. Ut ordo peragatur, incamius etiam agonu retractatum.] De titulo priori nihil immutauimus, praeterquam quod ad marginem reiecerimus, qui est: De Agonibus. Atqui nemo exactius omnis generis Agones describit quam Auctor ipse. Imprimis infra in Scorpico: Agonas (inquit) istos, contentiosa sollempnia, & superstitiosa certamina Graecorum & religionum & voluptatum, quanta gratia saeculum celebrer, etiam Africa liquit. Adhuc Carthaginem singulae ciuitates gratulando inquietant, donatam Pythico agone post Stadij senectutem. Ita ab auro (alludens quantum apparet ad Ludos saeculares, de quibus in Argumento) dignissimum est, studiorum experimentum committere artes, corporum & vocum praestantiam expendere, praemio indice, spectaculo iudice, sententia voluptate, qua nulla sunt praemia, nonnulla sunt vulnera, pugni quassant, calces arietant, caestus dilaniant, flagella dilacerant, nemo tam Agonis Praesidem suggillauerit, quod homines violentiae obiecerit. Iniuriarum actiones extra Stadium: sed quantum liuores illi & cruores & vibices negotiantur intendit, coronas scilicet, & gloriam, & dorem, priuilegia publica, stipendia ciuica, imagines, statuas, & quae potest praestare saeculum de fama aeternitatem, de memoria resurrectionem. Pyctes ipse non quaeritur, dolere se non vult; corona praemii vulnera, palma sanguinem obscurat; plus victoriarum est quam iniuriarum. Hunc tu laesum existimabis, quem vides latum: Sed nec victus ipse, de Agonotheta casum suum exprobrabit. Deinde Metaphoricis Christus ab Auctore cap. 3. lib. ad Martyras vocatur Agonothetes, Xystarches & Epitantes, ubi recte exponitur per Rhenanum Agonothetes, qui certamen instruit praemii propositis, Xystarches, Xysti praefes, loci (inquam) in quo per hyemem exercebatur, & Epitantes Athletarum magister; addens apud Athenienses, qui decem viris diurno praerat imperio, & ἄρχων dictum Demostheni, Metaphora accepta ab eis qui in aere ἄρχων & ἄρχων & ἄρχων apud Aelianum appellantur, quos recte Thesaronicensis GATA translulit Substitutes & Astites. Adicit ibidem Rhenanus, apud Graecos olim luctaturos Athletas ceromate, id est oleo cerato perfundi solitos, quibus sic victus puluis inspergebatur; hinc victores Ceromattas dictos, atque adeo Christum suos Athletas spiritum congreuerit. Deinde locum certaminis, in quo Athletae cogreduntur.

TULLIANUS
Annotati omnibus
MELI
A. V.
16.

tur, *ὁ δὲ ἄλλος* Graecis dictum, quod is fossa cingi soleat, *ἢ αὐτὸς τὸ ὄριον*, atque adeo prouerbialiter dixisse ibidem Tertull. ad hoc Scamma produxit, de quo latius inter Prouerbiales formulas in nostris Prolegomenis. Donique Et Athletas ad strictiorem disciplinam segregari solere, & ibidem Tertull. & Epist. 2. ad Donatum tradit B. Cyprianus, de quo videat ibi Lector Adnot. nostras num. 23. & infra quoque, ubi de Gladiatoribus agemus, nam ipsam in illos competit.

107. Proinde Tituli. Illud: Tituli ex MS. adiciuntur, nam eodem ordine & de reliquis agit, primum ab origine, deinde à Titulis, ab apparatus & à locis.

108. Olympia Ioui quae sunt Romae Capitolina. Hercules inquit Plinius lib. 7. cap. 56. Olympia Athleticam instituit, ab his quod quinto quoque anno fierent Olympiades, de quibus sic Euseb. in Chronicis: Eusebii inquit Iudicis Atheniensium anno 2. prima Olympia acta, quae erat Agon Gymnicus, in quo Chorabus Helenensis existit victor. Hely enim agunt quinquennale certamen quatuor annis in medio expletis, in quibus principes anni constituuntur quatuor: quam Olympiadem Iphitus filius Pyraeonidis sive Hemonis primus construxit: idque anno 3. Phaciae regis Israel. Cui correspondet illud Pöponij diela: In Achaia quondam Pise Ocnomai Elis, & nomen delubrumque Olympij Iouis, certamine Gymnico, ipso simulacro, quod Phidias opus est maxime celebre.

109. Herculi Nemaea. Nemaea inquit Rhenanus in lib. de Cor. milit. celebrantur in honorem Herculis, qui in Nemaea flumina leonem occidit. Ludi instituti propter Archemonorum.

110. Neptuno Isthmia. Ludos Gymnicos inquit ubi supra Plinius in Arcadia Lycia, funebres Acaestus in Iulco, post eum Theseus in Isthmo. Hinc & Strabo lib. 8. in Isthmo inquit Neptuni, quem Isthmum vocant, templum eminet, picearum arborum luce circumclusum, ubi ludos Isthmios decertatos Corinthij celebrare solent. Legimus autem cum MS. ceteri mortuorum varij agones, pro eo quod erat: mortuarij.

111. de sacerdotibus prelibatis, de Collegiariis ministris. Similiter supra dixit cap. 7. Quot collegia, quot sacerdotia, quot officia. Atqui Sacerdotum Collegij meminit Cicero aduers. Verrem, & mox Auditor Collegij artium Musicarum, Minerualium, Apollinarium, & Martialium per duellum, per tubam. Atqui Numa Pompilius plura in ciuitate (ut Plutarchus scribit) Collegia constituit, quae per artes singulas distinxit. Ea L. Iulio & C. Mario Coss. Senatusconsulto sunt sublata, quum aduersus Remp. esse viderentur. Post nouem deinde annos quam sublata fuerant, P. Clodius (ut est apud Padianum) legem tulit de Collegiis restituendis, nouisque in ciuitate instituendis. Vnde Cicero: Collegia inquit non solum quae Senatus tulerat restituta, sed innumerabilia quaedam ex omni saeculo urbis ac forum concitata, idque ad varios Deorum honores. Dehinc Iulius Caesar (Suetonio teste cap. 42.) caneta Collegia praeter antiquas constituta detraxit. Quod ipsum restatur etiam in Octauij cap. 31. idem refert in Claud. c. 21. quod in cooperandis per Collegia sacerdotibus, neminem nisi iuratus nominauit.

112. ut stadio Circum emulentur. & Dion iuxta Gell. lib. 1. cap. 1. *ἄστυς τὸ δάσος*, id est à statione, quod Hercules eo spatio uno spiritu confecto, constitisset. Institutum quippe ab Hercule Stadium tradunt, cuiusque pedibus suis metatum esse id Stadium, quod est Pisis apud Iouem Olympicum, fecisseque longum pedes sexcen-

tos. Atqui Domitianus Romae inter cetera etiam Stadium exstruxit. Hinc Iulio Firmico Stadiodromus, qui Stadium praecurrit, ite et Plinio lib. 3. cap. 8. Leontius inquit Stadiodromum Athlon, qui Olympia ostendunt. Neque enim Athlon, loci ipsius nomen, ut quidam volunt, sed Athlete. Legimus vero cum MS. & ipsum eius idoli, ex quo adiciuntur: eius.

113. Sed & Gymnicas artes Castorum, & disciplinae prodiderunt. Sic iterum cum Gagnez, pro eo quod irrepserat Gymnica: Gymnicus autem ludus inquit Isidor. ubi supra cap. 17. 18. 19. 20. 21. 22. & 23. est velocitatis aut virium gloria. Antea certantes cuncti erat ne nudarentur: post relaxato cingulo repente profectus & exanimatus est quidam cursor, quare ex ceteris decreto tunc Archon, id est Xylarches, Hippomenes, & di deinceps omnes exercitarentur, permisit. Ex illo 70. 200. dicitur est (sic enim legendum ibi censo, non gymnasticum, de quo prius egerat) quod iuuenes nudi exercantur in campo, ubi sola tantum pudenda operantur. Quoniam autem Gymnicorum quinque, & saltus, & cetera, & cetera, virtus, atque luctatio. Atqui teste Plinio lib. 7. cap. 56. ludos Gymnicos instituit in Arcadia Lyciam.

CAP. XII.

114. Superest illius insignis, spectaculi acceptil. recognitio. Munus, & c. Etiam hic priorum titulum retinimus, at in marginem reuicimus ipsum: De Munere. Quod ipsum ita putare quod sit explicat, & commentario magno non sit opus, ut etiam adigimus cap. 2. B. Cyprian. ad Donatum, num. 27. ad illud: Et Herculi licet pretium largior Muneris apparatus amplius. Eodem pertinent phrasae Iuriconsultorum, Munus dicitur, & Munus edere, & Charidemus. De pulchritudine. Quod autem Auditor hic & Apolog. cap. 4. non in loco Cicero simpliciter Munus, Sueton. in Caesar. cap. 20. Munus gladiatorij dicit. Muncerarium autem inquit Quintilian. l. 8. cap. 3. Augustus primus dicitur eodem appellat nomine & Suetonius Domitianum cap. 20. cion ferarum spectaculum seu Gladiatorum ludum exhiberet. Cuiusmodi, quando, & à quibus exhiberi sunt ludus, max dicitur latius, supra etiam aliquot adnotauimus in 77. 98. & 101. Atqui B. quoque Irenaeus lib. aduers. 1. cap. 1. hereticis inter cetera impingit, quod non adhiberent, quod est apud Deum & homines aduersum. (sic enim lego praeciosum) Muneris homicidiale spectaculum.

115. quoniam officium etiam Muneris non est. Hinc perimet quod Veteres Officium munusque ferè coniungere soleant. Hinc Cicero lib. 1. de Diuin. Officium & munus oculorum, & lib. 4. de Finibus: Officium munusque sapientiae; quamquam interim Auditor Officium accipere magis videatur pro Officio mortuorum, quod postremum officium Tacito lib. 5. & Curtio lib. 3. dicitur.

116. captiuos vel malo ingenio fetuos metat in exequiis immolabant. Habet id ipsum Alexander ab Alexandro Genial. dierum lib. 6. addens quod Athenienses ipsum obtinuisse, ut Imperatore sua ipse Eto duodecim captiuos ad sepeliebant inuoluti conuenerentur.

117. edicto Inferiarum die apud tumulos exegabant. Inferia inquit Festus sacrificia quae in Manibus inferebant. Facit autem pro Auctore illud Festi 10. Aeneid.

Viuentes rapit inferias quos immolet vmbrae. Atqui etiam huius secundo intraducta consuetudinem meminit Alexander ab Alexandro, aduersus ad lib. 11.

amen, non modo Gladiatores à Lanis cruditos prodidisse, sed & à Nerone exhibitos ad ferrum Senatores cccc. Equites dc. Et Domitiani quoque temporibus non modo Nobiles ad virtutis specimen ostendendum, in arenam prodidisse, sed & mulierum pugnas illum commisisse, donec cautum fuit, ne Equites Romani Ludo arena polluerentur. Primum autem & Iunius Brutum, in honorem patriæ munus edidisse Gladiatorium testis est Lianus in Perioche. Legimus autem ex MS. cod. quia ferrum voluptati satis non faciebat, pro eo quod erat: ferarum voluptati satis non fiebat; aliqui enim repetitio fieret superuacua in eo quod subiungitur.

118. nisi & feris humana corpora dissiparetur.] Valerius Max. lib. 2. tradit Appium Claudium & Fulvium Cass. primas in foro Boario Gladiatores cum feris commisisse. De hoc in hac verba Iul. ubi supra cap. 58. Ferarum pugna erat, missis bestias iuvenes excipere, & pugnare aduersus eas, ut roneo finire certare, non crimine, sed furore.

119. Quod ergo mortuis litabatur, utique parentationi deputabatur.] Alludere videtur ad illud Ciceronis pro L. Elaco. Litemus igitur Lentulo, parentem Cethego. Parentare enim primum accipiebatur pro parentibus iusta celebrare, deinde & ad alios transfertur. Ad institutum autem nostrum pertinet illud Seneca epist. 123. Mortuis certe viui parentantur.

120. Quæsturas dico.] De Quæstoribus aliquid diximus in epist. 2. ad Donatum B. Cyp. num. 42. Et qui hoc perimit quod habet ubi supra Alex. ab Alex. Quam antea Gladiatori Ludis Imperatorum munus ferebat, Claudius princeps vii pecunia Quæstorum fieri, cæuit edicta.

121. & Magistratus.] Magistratus (teste Festo) qui per imperia potentiores sunt quam privati. Hac itaque appellatione intelligit Auctor Adilitatem, Præturam, Consulatum ac Dictaturam. Nam apud Plinium lib. 8. hist. natur. legitur, in Adilitate Curuli Claudij Pulchri primum Romæ pugnasse Elephas, deinde & Lucullum, cap. 7. Leonum plurimum pugnam Romæ primum edidisse Q. Scævola P. filium, cap. 16. M. Scævorum 150. Potheros & 5. Crocodilos, cap. 17. & 26. Domitium denique, Ambarbum Vrsos Numidicos 100. & totidem venatores Athiopes, cap. 36. In Prætura vero centum indotatum Leonum pugnam primum omnium L. Syllam, qui postea Dictator fuit, cap. 16. In Consulatu Pompeij altera Elephas 20. & Leones 60. Cesaris Dictatoris tertia Elephas etiam 20. ac Leones 400. cap. 7. & 16. Denique Dictatoris Cesaris Ludis Circensibus primum vijam Camelopardalim, cap. 18.

122. Flaminia & sacerdotia.] Fortassis ob Flamines & sacerdotes, qui Munerum editionem præter morem usurparent, Tiberio imperante, cautum fuit (vix scribit Alexander ubi supra) ne quis Gladiatorum munus daret, cui minus quadringentis milibus census esset.

123. quod purpura, quod fasciæ, quod vitæ, quod corona.] ita omnino legæ, pro eo quod irasperat corruptiss. falces. neque enim falces in G. aditorio munere usurpabantur, sed fasciæ. Vide autem de purpuris & vitis Adnotat. nostras ad cap. 15. Apolog. nu. 231. De coronis vero, quarum hoc lib. frequentiss. mentio, vide Cor. milit. penè integrum, & ibidem de tenui seu falsis, cap. 18.

124. conciones & edicta.] Similiter loquitur Lian. lib. 2. Concione (inquit) edicto fecit fidem, ne quis

ciuem Romanum vincum aut classum teneret. Videtur itaque ante editionem Muneris Gladiatorij aut inter sacrificandum, aut paulo post, varie fuisse usurpate conciones & edicta (ut cum Facio loquar) in populum; quæ plerumque etiam edicebantur contra Christianos, vti infra latius cap. 23.

125. & pulvis pridianæ.] Pulvium & liborum solitos Deorum vultus irridet Arnob. lib. 7. dicens se opinari propterea illis vino opus esse in sacrificiis, quo putrefiat facilius, & percoquatur cibus. Et multo antè eodem lib. Quid frutilla (sic enim lego à frit, pro frutilla) quid frumen; quid gratilla, catumemus, conspolum, cumbala, ex quibus duo quæ priora sunt, pulvium nomina, sed genere & qualitate diuersa, series verò qua sequitur liborum significantias continet.

126. Amphitheatrum.] Amphitheatrum (inquit Isidorus, ubi supra, cap. 52.) locus est spectaculi, ubi pugnant Gladiatores, ita dictum, quod ex duobus theatris sit factum: nam rotundum est, theatrum verò semicirculi figuram habet. Huc pertinet illud Suetonij in Nerone. Hos Ludos spectant & Proscenij fastigio, munere quod in Amphitheatro dedit. Addit Castiodorus Var. l. 5. epist. Theodorici Regis ad Maximum: Omi specie (sic enim castigo) eius arenam concludens.

127. Capitolium omnium dæmonum templum est.] Capitolium non modo Romæ, sed & aliis in locis atque civitatibus erectum fuisse ex Siderio patet, qui & Narbonensis, & Rauennatis, & Tolosani Capitolij meminit, in Vitis sanctorum Apollinaris & Saturnini; atque aded & Carthagini fuisse Capitolium patet ex Cypriani Epist. 55. & lib. de lapsis. Atqui de Romano Capitolio clariss. omnium scribit Arnobius adu. Gentes lib. 4. Nonne (inquit) vides in Capitolio omniibus virginales esse species Mineruarum? & lib. 6. Regnatoris (inquit) in populi Capitolio quis est hominum qui ignoret, Toli esse sepulcrum Vulcentianæ? Quis est, inquam, qui non sciat, ex fundamentum sedibus caput hominis euolutum, non ante plurimum tempore, aut solum sine partibus ceteris (hoc enim quidam ferunt) aut cum membris omnibus humanis officia sortitum? Quod si planum fieri testimonio postularis Auctorum; Sammonicus, Granius, Valerianus vobis & Fabius indicabunt, cum Tulus filius fuerit, gentis & nationis cuius, ut à germani serulo vita fuerit spoliatus & lumine, quid de suis commuerit civibus, ut ei sit abnegata telluris patriæ sepultura. Condisset etiam (quamvis nolle istud publicare se fingant) quid sit capite reiecto factum, vel in qua parte fuerit curiosa obscuritate conclusum, ut immobilis videlicet atque fixæ obignati omnis perpetuitas staret. Quod quum opprimi par esset, & vetustatis obliuione celari, compositio nominis iecti in medium, & cum suis causis per data sibi tempora inextinguibili fecit testificatione procedere; nec erubuit cunitas maxima & numinum sanctorum cultrix, cum vocabulum templo daret, ex Toli capite Capitolium, quam ex nomine Iouis nuncupare.

128. Martem & Dianam, &c.] Vtrumque Ludum intelligit, opinor, tum cum qui per solos Gladiatores Marti, tum cum qui cum feris fiebat Diane consecratis: Diane (inquam) Sythica, vti tradit Theodorici Rex epist. ad Maximum, Variarum Castiodorus lib. 5.

CAP. XIII.

129. Satis opinor, impleuimus ordipem, &c.]

TULLIANUS
annotati omnibus
MELI
A. V
16.

Titulum huius capiti dedimus: Præcedentium Epilogo; quo nempè concluditur ab omnium 4. generum spectaculis, tanquam ab idololatria abstinentiam.

130. in consecrationibus idolorum siue mortuorum, siue (vt putant) Deorum.] Vide Adnot. in Apolog. cap. 12. num. 176. De consecrationis ritu, & quod Dii non sint, sed homines mortui, integris duobus capitibus tractat Auctor eiusdem Apolog. cap. 10. & 11. De idolis etiam, quod nihil sint, libro sequenti de Idololatria.

131. de parentato edimus.] De abusu obsoniorum parentantium ad busta, vide Adnot. nostras supra ad lib. de Testim. animæ, cap. 4. num. 20.

132. ab idolothyti & necrothyti voluptatibus.] Quemadmodum εἰδωλόθυτα in scripturis sacris appellantur quæ idolis immolantur, ita & eadem derivatione dixit Auctor vey πόθητα, mortuis immolata.

CAP. XIII.

133. Nūc interposito nosse de idololatria, &c.] Capitis huius titulus à nobis attributus est: Quod concupiscentiæ nomine interdiciuntur Spectacula. Legimus autem omnino: nosse de idololatria, ac si dicat: Postquam interposuimus notitiam de idololatria, quod semper ad idololatriam pertineant Spectacula. Et mox cum MS. quasi parum etiam de spectaculis pronuncietur, pro: de litteris.

134. cum concupiscentiæ sæculi damnantur, &c.] Alludere videtur ad illud 1. Ioan. 2. Omne quod est in sæculo, concupiscentia carnis est, & concupiscentia oculorum, & superbia vitæ, que non est ex patre, sed ex sæculo est, & sæculum transit, & concupiscentia eius.

135. nominata concupiscentiæ.] MS. nomina concupiscentiæ, sed neutrum satisfaciit; integra periculus hæc aut mutila est, aut corrupta.

CAP. XV.

136. Viderit ergo, vt diximus, principalis titulus idololatria, &c.] Caput hoc inscriptissimum: De furore, bile, ira, & dolore. Porro etiam hic corruptissimus est locus, cui sine MS. codicum plurium ope mederi non potuimus.

137. Deus præcepit Spiritum sanctum, &c. tranquillitate, &c. tractare, &c.] Alludit haud dubie ad illud Ephes. 4. Nolite contristare Spiritum sanctum Dei, in quo signati estis, in die redemptionis. Omnis amaritudo, & ira, & indignatio, & clamor, & blasphemia tollatur à vobis cum omni malitia; indicans per posteriora illa verba explicari præcedentia.

138. & dolor.] Insigne huius rei exemplum recitat Plinius lib. 8. cap. 7. Vniuersi (inquit) Pompeiani elephantum eruptionem tentauerunt, non sine vexatione populi, circumdati clostris ferreis. Sed amissa fugæ spe misericordiæ vulgi inenarrabili habitu querentes, supplicauerunt, quadam se lamentatione complorantes. Tanto populi dolore, vt oblitus Imperatoris, ac munificentia honoris suo exquisiti, æstus vniuersus consurgeret, dirisque Pompeio quas ille mox luit, penas imprecaretur. Atqui siue legis immobilis animi, cum excusis, siue: immobili animo cum MS. perinde est.

139. Ipsi casus incitamenta sunt adfectus.] Huius quoque experientiam videre est apud D. August. Confess. lib. 6. cap. 8. de Alypio. Quum (inquit) auerfaretur & detestaretur talia, quidam eius amici & cõdiscipuli, cum fortè de prandio redeuntibus obuius esset, recusantem vehementer & resistentem, familiari violentia duxerunt in Amphitheatrum, crudelium & functorum Lu-

dorum diebus, hæc dicentem: Si corpus meum in illum locum trahitur, & ibi constituitur, nunquid & animam & oculos meos in illa spectacula potestis intendere. Adoro itaque absens, & sic & vos & illa superabo. Quibus auditis illi nihil secum cum abduxerunt secum, idcirco explorare cupientes, vt vtrum possent efficere: Quò vbi etiam est, & sedibus quibus potuerunt locati sunt, feriebant omnia immanissimis voluptatibus. Ille clausis foribus oculorum, interdicit animo, ne in tanta mala prederet; atque vti vniuersam & aures obturasset. Nam quidam pugnae calu, quum ingens clamor populi totum vniuersum cum pulsasset, curiositate victus, & quasi pariter quicquid illud esset, etiam visum contemneret & conteret, aperuit oculos. Et percussus est grauiore vulnere in animam, quam ille in corpore quem videre concupiscit, existitque miserabilis, quam ille quo cadere factus est clamor. Porro post aliquot lineas, pro eo quod excusis legimus: nulli & talia facientibus non conferamur, MS. faciantibus, eligit alterutrum Lector.

CAP. XVI.

140. Quò ergo furor interdicitur nobis, &c.] Huius capiti titulum dedimus: De furoribus Circensibus, quò imitatur illum B. Cyr. locus supra citatus, præterquam quod hic pulcherrimè explicat morem Sponsionum in populo committendorum Gladiatorum, iuxta fortes in vna volutatus, & similia, de quibus mox latius.

141. iam de sponsionibus concitatum.] Sponsiones (inquit Turnebus Aduers. lib. 8. cap. 4.) intelliguntur depositis pignorum aut pecuniæ de alicuius Gladiatoris victoria factis. Eodem pertinet illud Martialis:

Sed cum sponsis fabulæque lassæ
De scarpò fuerint & incitato.

142. Tardus est illi Prætor, &c.] Eodem istud pertinet cum eo quod mox sequitur: Dehinc ad signum anxij pendunt. Nã Prætor (vti adnotat Turnebus Aduers. 18. cap. 33.) signum quadrigis mitterebatur, & Prætor qui ludis præerat, vna eas educebat, hoc est enim quod habet Auct. de Spect. per oculi in vna eius cum fortibus voluntate. Hæc ille. His adde quod adnotat Politianus, agere de ludis secularibus in suis Miscellaneis: Centum millibus proferri in Circensibus, proinde Domitiani Ludis, quos fuisse totidem peragerentur, singulos à septenis spatis ad quos ab eo fuisse correptos. Deinde alludit hic haud dubie Auctor supra lib. de Pallio cap. 1. his verbis: At quum Circensium sortium variauit vna, vbi aliquid de eo sortium in vna mitterentur diximus: nunc si Circensium in scenicis spectaculis forte emitti solere existimamus, patet ex illo Suet. de Nerone cap. 21. Nomen sciam quoniam in albo profitentium citharætorum iussit adferri, & in culaque in vnam demissa cum ceteris, intravit vniuersæ.

143. Misit dicunt, &c. non vident nullum esse.] Mappam putant.] Mappam (inquit Quædam lib. 1. cap. 9.) vñtatum nomen Circo, Panni sibi vendicant. Deper quo loco intelligit interpres Mappam vñtatum, id est per quo loco mitti solitam. Verum magis placet Mappam sententia, qui tradit signum fuisse committendorum Gladiatorum, quam sequitur & Turnebus vbi supra, etiam sequatur: Ex eo itur in furias & animos & circensium signum erat post branium seu coronam datam, & quæ fiebant suffragia. Confirmatur idipsum ex Suetonio, de Nerone cap. 22. ita scribit: Vniuersorum (inquit) suffragia in Circo Maximo præbuit, aliqui libere mappam

mappam, unde magistratus solent. In qua sententia Caspianus fuisse adnotat in Suetonium Sabellicus, allegans ibidem similes locos, Martialis lib. 12.

Cretatam Prætor qui vellet mittere mappam, Prætori mappam furripit Hermogenes. & Juvenalis Satyr. 22.

Interca Megalesiacæ spectacula mappæ. Certe nostram sententiam veriorē esse conuincit dictum Caspianus Variarum lib. 3. epist. 51. supra citata ad Faustum Trepostum: Mappa (inquit) quæ signum dare solet Circensibus, tali casu fluxit in mare. Quum Nero prandium protenderet, & celeritatem, ut affollet, avidus spectandi populus flagitaret, ille mappam, qua tegendis manibus utebatur, iussit abici per fenestram, & libertatem daret certaminis postulari. Huc tractum est, ut ostensa Mappa certa videatur esse promissio Circensium futurorum. Argui inde Prætorum ortum indicat Auctor lib. adu. Valent. infra Tomo sequenti: Sed (inquit) mappam, quod a iunt, missa. Vbi postmodum eadem multa apud Rhenanum reperi. Argui illud: sed est diaboli ab alto præcipitati figura, etiam confirmat nostram sententiam, eo quod post mappam missam incipiant diaboli infestis furia & discordia, &c. Est autem Tertullianum illud: quam sine causâ odisse, pro: potius quam.

144. ubi ne Principibus quidem suis aut ciuibus parcunt. Præterquam quod supra eius rei exemplum posuimus, certè id ipsum habet supra Auctor sui Apolog. cap. 35. Ipsos (inquit) Quiritēs, ipsam venæculam septem collium plebem conuenio, an alicui Cæsari suo parcat illa lingua Romana? Tertis est Tiberis & scholæ bestiarii. Huc pertinet illud Suetonii in Domitiano: Patremfamilias quod Thracem Myrmilloni parem, munerario Imperatori nempe imparem dixerat, detractum est Spectaculis in harenam, canibus obiectis cum hoc titulo: Impie locutus Parmularius. Quare & has iniurias Theodorici Rex epist. 27. 30. 31. & 32. lib. 1. Variarum Caspianus edicto vetuit. Atque ideo (inquit epist. 30.) Edictali programme definitus, ut si atroces iniurias in quempiam Senatorum vox iniusta scripserit, uenerit se à Præfetto verbis legibus audiendum, &c. ne prolixiores simus. Id ipsum de scena ibidem subiungens, quamquam paulo obscurius, clarius autem B. August. de Comædia, & Ciceronis lib. 4. de Republica, mentionem faciens de lege 11. Tabul. contraria lib. 2. de Cuius. Dei, cap. 9. & 12.

145. aliubi. MS. & Gagnens: alicubi. verum illud placet: nam similiter Plinius lib. 11. cap. 14. Aliubi (inquit) sanæ cetera spectabiles gignuntur, ut in Peloponneso, Sicilia; aliubi mellis copia, ut in Creta, Cypro, Africa; aliubi magnitudine, ut in Septentrionalibus.

CAP. XVII.

146. Similiter impudicitiam omnem amoliri iubemur. Dedimus huic titulum capiti: De Theatri impudicitia. In quo illum disertis verbis imitatur B. Cyprian. epist. 2. & lib. de Spectaculis, cap. 5. Lactantius lib. 6. cap. 20. & August. lib. 2. de Ciuitate Dei cap. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. & 13. Alludit autem hic Auctor ad illud Marti 7. de quo reliqua citat sub finem huius capitis: Quæ de homine exeunt, illa comunicant hominem. Ab intus enim de corde hominum male cogitationes procedunt, adulteria, fornicationes, &c. impudicitia, &c. Omnia hæc ab intus procedunt, & comunicant hominem. Fortassis & ad illud Roman. 13. Non in cubilibus & impudicitia.

147. Atellanus gesticulatur. Ita omnino legendum cum Latinio, pro: gesticulatur. Atella Ptolomæo & Stephano oppidum Oscorum, ubi grande & egregium Amphitheatrum; hinc Atellani ludi, Linius teste lib. 7. quod genus ludorum (inquit ille) ab Oscis acceptum tenuit iuuentus, nec ab histrionibus polliui passa est.

148. quam Mimis etiam per mulieres representat. Ita omnino legendum, pro eo quod antea corruptiss. minus. nam isdem pene verbis & B. Cyprian. epist. 2. & Lact. & August. de Mimis loquuntur, de quibus aliquid diximus ad dictam Cyprian. epist. num. 30. Alludit hic etiam Isidorus, quum dicit: Theatrum etiam lupanar vocatum & prostibulum, eo quod post ludos exactos meretrices ibi prosternerentur. Quod ipsum iam diu antea reprehendit Chrysost. hom. 6. in Mathe.

149. Quam denique Pantomimus. Similiter distinguit Arnobius lib. 4. Quid Pantomimi vestri, quid Histriones, quid illa Mimorum atque exoleti generis multitudo? Dicebatur autem Pantomimus tanquam personarum omnium imitator effictorque. Hinc Caspianus ubi supra lib. Variar. 4. epist. ult. Pantomimo (inquit) à multisaria imitatione nomē est. Idem corpus Herculeum designat & Venerem (cui similia Auctor Apolog. cap. 19.) seminam præsentat & marem, Regem facit & militem, senem reddit & iuuenem, ut in uno credas esse multos, tam varia imitatione discretos.

150. Stipes, elogium. Alludere videtur ad ludos Scenicos Matris Deum Cybeles, de quibus post. August. valde obscenus; nam edicto cauebantur (uti adnotauit Alexand. ab Alex. ubi supra.) Præter Ideæ matris familiam, cæque iustis diebus ne quis stipem cogito. Quæ ipsa de re plura videat Lector in Apolog. cap. 13. nu. 195. & 42. cap. num. 355. De eologio vero lib. ad Scapulam cap. 4. num. 26.

151. cum spiritui appareant aures & oculi. Similiter dixit lib. de Resurr. carnis: apparere animæ, super quo loco Rhenanus: Apparere (inquit) est ministrare, famulari, inferuire. Et est, ut Asonius docet, minoris ad maiorem. Vnde & Apparitores dicti viatores, qui iudicibus præsto sunt, & iussa, missisque eorum expectant. Quo sensu & hic accipi potest vel ex eo quod de isdem oculis & auribus subiungitur: cuius apparitores inquinantur. Eodem etiam significato dixit Auctor lib. de Præscript. adu. heres. & apparitio deuota.

CAP. XVIII.

152. Sin & doctrinam secularis litteraturæ. Inscriptimus hoc caput, De stadij & palestricæ vanitatibus. In quo imitatur Auctorem B. Cyprian. lib. de Spectac. cap. 7. & Lactantius ubi supra, ac Arnob. lib. 7. Alludit autem ad illud 1. Cor. 3. Sapientia huius sæculi stultitia est apud Deum.

153. luforiam vel Agonisticam scenam. Quam quæ prima facie pertinere istud adhuc videatur ad Theatrum, certè et in Olympis, ac quinquecentiorum certaminibus qua in stadio fiebant, more Græcorum (quo pertinet illud propter Græciæ ocium) ceperunt tandem etiam Comædiæ & Tragediæ celebrari. Quod imprimis indicat illud B. Cyprian. lib. de Spectac. cap. 2. Græca illa certamina, vel in cantibus, vel in fidibus, vel in vocibus, vel in viribus, præfides suos habent diuersa dominia.

TULLIANUS
annotati omnibus
MELLI,
A. V.
16.

atque adeo etiam Comicas & inutiles curas, & Tragica vocis insanias cap. 6. inter Græcia oblectamenta recenset. Deinde Alexand. ab Alex. ubi supra: Fuit præterea (inquit) quinquennale ludicrum, in quò tam versu quam prosa oratione Græcè Latineque (en secularum, de qua hic Auctor, litteraturam) rum Musica per citharædos & citharistas, cum Gymnicis ludis celebrabatur. Quos Nero Cæsar primus ad morem Græci certaminis ex Græcia Romam deduxisse, Iouique Capitolino dicasse, atque singulis quinquenniis magno animorum certamine celebrasse legitur apud Suetonium, iam intermissis ducentis annis à Lucij Memmij triumpho, qui primus hoc Spectaculi genus in Vrbe præstitit. C. Caligula verò horum instar, miscellos Lugduni fecit, Græcia Latineque facundia experimento; in quo lege sanctum erat, ut victi victoribus hoc præmiij darent, ut ipsorum laudes tamquam obnoxij carmine celebrarent. Postea à Domitiano triplex institutum ferunt eidem Capitolino Ioui, Musicum, Equestre, & Gymnicum, in quo Publius Mimographus palmam tulisse fertur.

154. Quòd si & stadium contendas in scripturis nominari.] Hunc locum imitatur B. Cyprian. lib. de Spectac. cap. 2. De stadiis (inquit) Apostolus sumit exempla; coronæ quoque collocat præmia. Cur ergo homini fideli Christiano non liceat spectare, quod licitè diuinis litteris scribere? Respondet autem: Argumentum est excitandæ virtutis, non permissio sine libertas spectulorum. Alludit uterque ad illud 1. Cor. 9. Nescitis quòd ij qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit præmium: Omnis autem qui in agone contendit, ab omnibus se abstinere; & illi quidem ut corruptibilem coronam accipiant, nos autem incorruptam.

155. Non probabis vsquam vanos cursus & iaculatus, &c.] Huc pertinet illud Isidori libri septidecti cap. 26. Agonum genera, immensitas virium, cursus celeritas, sagittandi peritia, standi patientia, ad citharam quoque vel tibias incedendi modus; de moribus quoque, de forma, de cantandi modulatione, terrestribus quoque & naualis prælij perpetuandorumque suppliciorum certamina.

156. ut plattica Dei supergressæ propter ocium Græciæ atiles homines oderis.] Si hoc modo legatur, constabit aliquis sensus; alioqui Hyperbaton est, si legatur supergressæ propter Græciæ ocium. De Plattica infra lib. de Cultu scemin. Porro atiles homines pulcherrima metapora vocat Athletas, qui ad instar altitium, id est animantium, que inclusa aluntur ut pinguescant, saginabantur. De quibus in hac verba B. Cyprianus epist. 2. ad Donatum: Impletur in succum cibus fortioribus corpus, & aruina totis membrorum moles robusta pinguescit, ut saginatus in panam carius pereat. Alebantur autem & instituebantur Raguennæ Gladiatores à lanistis, Strabone teste.

157. Et Palæstrica diaboli negotium est, &c.] Palæstram (inquit Isidorus ubi supra cap. 24.) vel $\Sigma\pi\delta\ \tau\eta\varsigma\ \pi\alpha\lambda\lambda\eta\varsigma$ (sic enim suppleo quod desiderabatur) id est, à luctatione, vel $\Sigma\pi\delta\ \tau\eta\varsigma\ \pi\alpha\lambda\lambda\eta\varsigma$, id est à motu ruinae fortis, nominatam dicunt, scilicet quòd in luctando, cum medios arripiant, serò quatiant, idque apud Græcos $\pi\alpha\lambda\lambda\eta\varsigma$ vocatur. Et rectè quidem ille, non secus atque alij qui deriuant $\Sigma\pi\delta\ \tau\eta\varsigma\ \pi\alpha\lambda\lambda\eta\varsigma$, id est à motu vrne, eo quòd ducta sorte luctabantur. Nam $\pi\alpha\lambda\lambda\eta\varsigma$ & vibrare, & concutere, & fortiri significat. Addit ibidem: Quosdam opinari artem lu-

standi vsorum contentione monstratam; namque inter ceteras feras eos solos & erigi congressos, & subsidere celeriter ac reuerti; ac modo manibus tentare inuicem, modo complexu abigere (sui potius, diti lego, subigere) sese more luctantium, dicunt.

158. Primos homines diabolus elisit, &c.] Metaphoricè istud adaptat ad lapsum primi hominis, in statu diaboli in forma colubri seu serpentis, Gen. 3. ad quod Auctor potius referre videtur luctæ originem. Quod verò Christiano nullus coronatur vltus, luctis, tractat integro libro de Corona militis.

CAP. XIX.

159. Exspectabimus nunc, vt & Amphitheatrum repudium de scripturis petamus.] Dedimus titulum huic capiti: De Amphitheatri scruitia. Imitatur autem Auctorem B. Cyprian. & Lactantium hinc saepe citatis, ac Arnobius lib. 2. verbis imitò huius libri citatis, & Theodoricus Rex epist. 42. ad Maximian. lib. 5. Variarum Castiodori, ubi diuersissima hominum cum feris certamina quasi ad oculum verbis aliquando obscurioribus depingit, quò Lectorem compendij gratia remittimus. Idem epist. 49. lib. 3. meminit traxerunt Amphitheatri Casanenſis, unde patet etiam in illa ciuitatibus erecta fuisse. Suetonium verò in Augusti cap. 29. Theatrum scribit extructum à Cornelio Balbo, Amphitheatrum à Scatilio Taurò. Fuisse & Legatum Amphitheatrum erectum, testis est Suetonius in Neron. cap. 12. Amphitheatrum autem maius Augusti desinasuit, Vestigijs eius extruxit, Titus dedicauit.

160. Si scruitiam, si impietatem, si fertatem permissam nobis, &c.] Alludit ad scripturas succedentes scruitiam, impietatem, fertatem. Quæ sunt imprimis illa Gen. 9. Qui effuderit sanguinem hominis, pro sanguine hominis eius effundetur. Deinde preceptum Decalogi Exodi 20. Non occides: illique respondet sermo Domini in monte, Matth. 6. & complures alij. Lego autem paulo post: Et tamen innocens de supplicio alterius letari non potest, pro eo qui irrefertur citra editionem Gægeni: nocentes &c. non oportet, eo quòd sequatur: cum magis compunctus innocenti.

161. vt tam crudeliter impendatur.] Impendit hic accipit Auctor pro: morte consumi.

162. Centè quidem Gladiatores innocentes à Ludum veniunt, &c.] Isidem penè verbis hinc repetuntur ab Auctore in initio huius capiti allegati, et ipso Tertulliano supra lib. ad Martyras. Gladiatores autem genera plura ex Rhenano, libro ad Martyras recensimus in dictam 2. epist. B. Cyprian. ad Donatum num. 22. De Retiariis infra latius cap. 23. Centè autem (vbi scribit Senator Vrbs Rome Rex Theodoricus, Variarum Castiodori lib. 1. epist. 30.) non erant annua certamina, sed pugnis se quamlibet ferunda lacessentio; unde & Pugna nomen accepit. Postea hinc ferreum gladium primus produxit, à quo & Retia placuit nuncupari. Consilium atrox, deinde cruce præsidium, ferina certatio. Non permittitur quæ à famulis vestris fieri in ciuibus, quod alibi dicitur in libris accusari.

CAP. XX.

163. Quàm vana igitur, immò desperata, est Caput hoc inscripsimus: Quòd alia sit ratio hominum & Dei in adpectu Spectaculorum. Est verò Tertullianicum illud: specialiter vel localiter.

164. suauidij cuiusdam.] Eodem modo dicitur

Suauludios nostros lib. de Coron. militis, quos recte
rhenans ubi interpretatur, eos qui ex Christianis Spe-
tacularum adhuc oblectamentis, seu suavitare ludorum
delectantur. Paulopost MS. legit: Planè sol & in
cloacam radios suos deflectit, sed placet magis quod
vulgatum est: radios suos defert. Lego vero: Com-
paras homo reum & iudicem, pro eo quod erat:
Comparas.

165. extra gradus.] In Circo gradus fuisse patet ex
Suetonio. Hinc lex illa Orthonis, Lino & Plin. restibus, ne
quis nisi cui 400. essent essentia, ex XIII. gradibus spe-
taret: quam legem Iuliam theatrale alicubi Plinius num-
cupat.

166. & apulias.] Fox est Greca, composita ex α, &
πύλη, quæ idem significat quod extra portas. Simio
Aristophani dicitur τῷ αὐτῷ. ἀπὸ τῶν πύλων, pro effrenato
ore, ac si dicas sine foribus. Sin manus extra columnas,
quæ πύλη etiam columnam significat, ut alludat ad
Circum, si apeleas legeretur, posset intelligi de locis à Sole
remotis, voce composita ab ἀπὸ & ἔλθ. Denique eodè
perinet, quod consusiss. ac solutiss. spectandi morem cor-
rexit Augustus, ut primus subbelliorum ordo vacaret
Senatoribus, Legati in secundo subbellio collocarentur. Mi-
litem etiam fecerunt à populo: maritò è plebe proprios or-
dines assignavit: preteritatis caueam suam proximâ pe-
dagogis: æmulis, ne Gladiatoribus quidem nisi ex superiori
aliquo loco spectare concessit. Silius Vestalibus locum in
Theatro separatim contra Prætoris tribunal dedit, vti
patet ex Suetonio Octavio cap. 41. 42. & 43. Item quod
Nero Cæsaris Circensibus Equitri loca secreta à ceteris tri-
bualibus legatur apud Sueton. cap. 11. Hinc confirmatur mea
conjectura libri ad Scapulam, quod subinde Auctor ex
duobus vocibus Grecis unam novam componat, vbi tra-
duimus illud Euhode procuratorem num. 34. cap. 4. Pe-
ne sit, confirmatur etiam hinc Meeterchi de pronunt.
ling. Græca sententiâ, quod y Græcum Latini per P. lit-
teram reddere soleant. Paulopost legit MS. quod verè
quid est, pro: quidem; & : penes vos veritate de-
fixa sunt: pro: penes veritatem Dei fixa, sed placet ex-
celsionum edicam lectio.

CAP. XXI.

167. Ethnici quos penes nulla est veritatis plen-
tudo, &c.] Inscriptioe huius capitis dedimus: Quod
Ethnicis alibi sit malum, quod in Spectaculis bonum
dicunt. Porro qui alibi Latini Gentes aut Gen-
tiles plerumque, hic & lib. de Regum. carn. Ethnici vo-
cantur secundum Græcos. Si autem vsquam alibi, certè
hic multum valet Sigismundi Geleny castigatio, vti ex
collatione cum editione Gagnæ colligere est.

168. Gladiatorum ad homicidium flagellis &
virgis compellat inuitum.] Huc imprimis pertinere
videtur quod de Cæsare scribit Suetonius cap. 27. quod
Gladiatores, sicubi infestis spectatoribus dimicarent, vi-
tupendos referendosque mandavit. Certè sentit Auctor
Gladiatores à lanistis, siquando tardiores essent in pu-
gna flagellis compulsos.

169. rudem petat, & pileum præmium confe-
rat.] Rudem petere dixit eodem significatu, quo Cice-
ro 2. Philipp. Tam bonus (inquit) gladiator tam cito rudè
accipit, id est, dimissus es à munere: quæ cessatio indica-
batur virgæ rudi, quæ dimissis dabatur, unde & Rudia-
rii dicti, quod tantum Rudibus batuere (iuxta quod
& Turnebus vbi supra adnotavit) cogerentur, quod con-
firmat Lampridius in Commodò, quum eum ait Rudi-

bus in harena inter cubicularum Gladiatorum depugnasse.
Porro de Pileo libertatis insigni, vide supra lib. de Pa-
tient. cap. 4.

CAP. XXII.

170. Quid mirum de inæquata ista hominum,
&c. varietate, &c.] Caput hoc inscripsimus: Quod ca-
pitis diminutione damnari fuerint quadrigarij,
Scenici, Xystici, & harenarij. Porro omnino hoc modo
legendum, pro eo quod erat corruptiss. Quid mirum,
inæquata ista, &c. varietatem. Accipitur autem:
inæquata, pro: inæquali.

171. Etenim ipsi auctores & administratores.]
Iterum ex MS. pro eo quod erat mendose: actores, nam a-
git de Auctoribus seu datoribus munerum Imperatori-
bus, quos alij vocabant Munerarios; & inter ceteros Sue-
tonius, loco supracitato num. 144. Administratores ve-
rò Prætores intelligi constat, tum ex c. supra 16. tum ex
Edicto Prætoris, ad quod mox alludit.

172. manifeste damnant ignominia.] Eodè per-
tinet quod initio cap sequentis, eos damnatos dicit vti
castigat, de quo infra, Petrus Faber in quendam scopu-
lum famolitat. Alludit haud dubie ad Edictum Præ-
toris (quem Spectaculorum Administratorem di-
ximus) quod exstat lib. 3. Digest. Tit. 2. De his qui notan-
tur infamia. l. 1. quo inter cetera continetur: Infamia no-
tatur, qui artus ludicre pronuntiandi ve causa in Scenam
prodierit. Ad quod Edictum lib. 6. ita refertur P'lpianus
ibidem l. 2. §. ult. Eos enim qui questus causa in certami-
na descendunt, & omnes propter premium in Scenam
prodeuntes, famosis esse Pegasus & Nerua filius respon-
derunt. Atque adeo etiam intelligi debet locus hic Ter-
tulliani de us. qui questus gratia in Circum quadrigarij,
in Scenam Scenici, in Xystum Xystici, aut in harena pro-
debant harenarij. Nam Ministros ludorum sacrorum, qui
à quibusdam etiam appellabantur generali nomine Agi-
tatores, Thymelici, Xystici, ignominiosos non haberi re-
spondisse Sabinum & Cassium idem P'lpianus eodem lib.
tradit leg. 4. tituli supradicti.

173. & capitis minutione.] Hac quoque phras-
is est Iureconsultorum, apud quos est Digest. lib. 4. Tit. 5.
De capite diminutis. Atque quum teste Paulo lib. 2. ad
Sabium, vti illic legitur l. ult. Capitis diminutio-
nis tria sint genera, maxima, media, minima; tria e-
nim esse quæ habemus, libertatem, civitatem, fami-
liam; quæ quum omnia amittimus, maximam esse ca-
pitis diminutionem; cum etiam amittimus civita-
tem, mediam; cum familia tantum mutatur, mini-
mam: Videtur hic improprè accipi capitis minutio ab
Auctore, pro: fama diminutione, atque hinc vocari à
Cassiodoro Variarum lib. 7. cap. 35. fama diminuti. Næ
neque civitate pulsæ sunt nisi ad tempus ab Augusto (vbi
est apud Suetonium Octavij cap. 41.) neque in servitu-
rem redacti, Senatu tamen moti & omnibus honoribus,
vbi sequitur, quia infames.

174. arcenes curia, rostris, Senatu, Equite,
ceterisque honoribus omnibus simul ac ornamē-
tis. Quibus quanta peruerfitas.] Ita omnino legen-
dum, pro eo quod erat mendose: ac ornamentis qui-
busdam. Quanta peruerfitas. Quod autem Senatu
arcerentur, patet ex Suetonio in Cæsare cap. 39. Mu-
nere (inquit) in foro dimicavit. C. Calpurnius Senator
quondam; ac si dicat, antea quidem Senator, ac nunc
minimè. Clarus item ex eiusdem Octavio cap. 43.
de Equite. Ad Scenicas (inquit) & Gladiatorum

TULLIANUS
annotati omnibus
MELI,
A. V.
16.

operas, & Equitibus Romanis aliquando usus est; verum prius quam Senatusconsulto interdiceretur. Unde patet sub Augusto tale Senatusconsultum editum, ad quod haud dubie Auctor alludit. De quo plura apud Petrum Fabrum Praesidem Theolohatam Semestrium lib. 1. cap. 20. si non fallit memoria. nam nunc ad manum non erat liber. Atqui de Curia vide Adnot. nostras in Apolog. cap. 39. num. 511. & de Rostris in B. Cypr. sepeditam Epist. 2. num. 5. Reliqua notiora sunt.

CAP. XXIII.

175. Quum igitur humana recordatio, &c.] Titulum huic capiti dedimus: Quod si humana, multo magis diuina iustitia in Spectatorum artifices animaduertat. Et comprobat id ipsum apte singulis scripturis.

176. coloratus vt leno.] De coloribus equorum in ludis Circensibus supra assatum diximus cap. 9. Hic indicat etiam Aurigas seu moderatores equorum (nam utroque nomine appellantur à Castodoro Variarum lib. 2. cap. 9.) etiam diuersis coloribus vsos, & à coloribus singula nomen suum habuisse factiones, diuisas in partes & populos. Huc pertinet illud eiusdem Castodori l. 3. epist. 51. Transiit Pralinus, pars populi moeret; procedit (nam sic lego, pro eo quod erat: procedit) Venetus, & potior turba ciuitatis affigitur. similiter de russeo & albo aurige dicere licuit. Quin quod etiam scenicos Pantomimos diuersis isdem coloribus vsos significet idem Castodorus l. 3. epist. 2. 27. & 33. Partis (inquit) Pralini insinuatione comperimus (quoniam hoc introductum est, vt populi de colore vocitentur) seditiones turbulenta (sic enim corrigo, pro: turbulenta) à quibusdam secleratis, incitari, & causam letitiae publica ad furoris certamina prorupisse. Quapropter, &c. à vobis Pralini Patomimus constituitur, &c. Eodem pertinet illud Antonini Imperatoris in vita sua: τὸ μὲν τὸ ἀόριστος, μὲν τὸ Βερεταῖος, μὲν τὸ πρὸς τὸν Δεῖος; intelligens eos qui factioni fauebant Pralinae aut Venetae. Item Pralini agitatoris meminit Suetonius in Nerone cap. 22. & Spartianus, qui Nerone Pralinae factioni fauisse tradit. Item quod Domitianus duas Circensibus gregium factiones aurati purpureique panni ad quatuor pristinas addidit; apud eundem cap. 7.

177. qui vultus suos nouacula mutat, &c.] De his abunde lib. de Pallio supra c. 44. num. 62. Quod autem addit: infidelis erga faciem suam, latius explicat B. Cyprianus, de Disc. & habit. virg. tamquam peccetur contra Dei similitudinem, ad quam nos factos Gen. 1. scriptura dicit.

178. quam non contentus Saturno & Ifidi & Libero proximā facere.] Significat Auctor depingi solere imberbes Saturnum, Ilium, & Liberum, quod ex diuersis Numismatibus Gallicis est animaduertere. De Saturno id ipsum confirmatur à Gyrardo, libello suo De facie in orbe lunae apparente, quodque castratus à Ioue filio tradatur, cuiusmodi carere barba solent. De Ifide, quod dea fuerit, nihil difficultatis. Alludit fortasse etiam ad eius sacerdotes, qui non barbam modo, sed & caput solent rasitare. Liberi denique simulacrum (Macrobio teste) partim puerili, partim iuuenili etate pingebatur: ad qua Auctor respicit: nam rariora erant barbata specie.

179. insuper contumeliis alaparum sic obicit, &c.] Mimi enim (vti adnotat loco supracitato Turnebus) in Theatralibus spectaculis quum dabantur, alios Mimos ad risum excitandum alapis cadere solebant. Alludit autem ad preceptum Domini, seu monelam,

vti commodius lib. de Patient. cap. 8. loquitur (de qua alibi latius.) Verberanti te in faciem etiam alteram genam tribue.

180. Sic & Tragedos cothurnis extulit.] De cothurnis diximus aliquid in Epist. B. Cyprianus 2. ma. 29. Formam verò eiusmodi calceorum tradit Castodorus Variarum l. 4. epist. vlt. Tragedia (inquit) ex voce vestitute nominatur, qua concavus repercussonibus rebornata, ealem sonum videtur efficere, vt penè ab homine non credatur exire. Erigitur autem in hircinis pedes, quia quis inter pastores tali voce placisset, capri munere donabatur.

181. Iam verò ipsum opus personarum, &c.] Persona (inquit Plin. lib. 12. cap. 14.) adicitur capiti, densusve reticulus. Huc autem pertinent quae supra dicta num. 149.

182. maledictum esse qui muliebribus vestitur.] Hunc locum imitatus est B. Cyprianus epist. 61. ad Eucharium de Histriae, vbi facit ad intellectum eius quod hic dicitur: qui etiam muliebribus curatur, quod hic legitur; sed & gestus quoque turpes & molles & muliebres magister impudice artem exprimeret. qui vt corruptum putem illud: curatur, & legendum esse curat. nam Plautus Trinummio, curare rebus pudicit dixit; deinde Auctori visitatum procurare eum de tino ostendimus lib. ad Scapulam cap. 4. n. 34. & curat similiter, Apolog. cap. 46. num. 575.

183. & aurium fungos.] Fungū adnotat vbi supra Turnebus, appellari à similitudine in auribus populi tuber prominens ex itibus castium.

CAP. XXIII.

184. Quot adhuc modis perorabimus, &c.] Inscriptum hoc caput simili quo 4. cap. supra notat. Quod in Baptismo Spectacula eiciamus, & Christiani agnoscantur de repudio corundem; nam ipsam lacrimis hic reperit, quod & facit eum imitari B. Cyprianus, sepedita epist. 2. Nos autem omnino legimus. Quot modis, pro eo quod corruptiss. legebatur Quot in Lugdunensi editione.

185. aduersus quam in signaculo fides eorumus.] Latius hac de re lib. de Baptismo. Vix autem cessare vstrata est ab Auctore, protabiurare; & lib. de Pallio cap. 4. & Apolog. & de Cor. militis, vbi curare patrem & matrem dicit. Ad quem locum notat Rhennanus: Eicrare sine eurare, renuntiare est, & vbi dicere. Vnde illud apud Tacitum: Eiuato magistra. Sic etiam paulo inferius: semel iam in sacramentum testatione eierati. Cui simile est quod hic scribitur. Ceterum nonne eieramus & rescindimus testationem, rescindendo testationem eius? Quam testationem nuncupat supra cap. 4. qua renuntiamus nos diabolo & pompae & angelis eius ore nostro contestamur. Pertinet etiam huic illud B. Hieronymi ad Gerontiam, de Monogamia. Hierophanta quod Aetna eierat (seu, vt alij legunt: eurat) vtrum. Quae de re de etiam infra Tom. 3. lib. de Praescript. adu. her. cap. 33. nu. 185. Atqui de Prouerbialibus formulis: Probere arma, & deltituere signa & sacramenta, vbi supra Prolegomena.

CAP. XXV.

186. An ille recogitabit eo tēpore de Deo, &c.] Huius capitis titulum scribimus: Quod de Deo cogitare non possit in Spectaculis positus.

187. scintillas libidinum confabellanti.] Huius gaus compositio vocis: confabellanti, metaphora sumpta

ad istos, qui flabello simillas quantumvis exiguis in ignem excitant.

188. & Spongias Retiariorum.] Spongiis (inquit Turnebus ubi supra) Retiarij ad sicandum vulnere sanguinem & reprimendum utebantur, cum saepe numero visu veniret, ut cum Porsis aliisque bestis, aut cum Myrmillonibus depugnantes vulnerebantur, ut pote no satis adversus eos muniri, cum toti in reti iaciendo intenti essent. Retiarius autem (Isidoro teste ubi supra cap. 54.) ita dicitur ab eo armatura genere, quod in Gladiatorio ludo contra alterum pugnatem occulte ferebant, rete, quod iaculis appellatur, ut adversarium cuspide insisterent (seu potius infixa) operirent, simpliciumque viribus superarent; quae armatura pugnabat Neptuno Tridentis causa. Invenit Caius Caesar etiam ceteras Astorum Campanorumque pugilum, ut est apud Sueton. cap. 8. Scutor vero (ubi idem habet Isidorus cap. 55.) ab insequendo Retiarium dicitur. Gestabat enim cuspidem & massam plumbeam, quae adversum iaculum impederet, ut antequam ille ferret rete, iste superaret. Haec armatura sacra erat Vulcani; igne enim semper insequitur, ideoque cum Retiario componebatur, quia ignis & aqua semper inter se inimici sunt. Atqui eundem fuisse cum Scutore Myrmillonem patet, ex illo Quantilian lib. 6. cap. 3. Et Pado (inquit) de Myrmillone qui Retiarium consequebatur, nec feriebatur, Puum, inquit, capere vult. Thrax e contrario videtur idem fuisse cum Retiario, ex illo Ciceronis de Finiunc. conf. Rex (inquit) Ariobarzanes Consulem vestrum ad eadem faciendam tanquam aliquem Thracem conduceret, quippe qui occulte (ut modo diximus) sine solent. Adde autem ibidem Isidorus (ut omnia perscringam eadem opera Gladiatorium genera) Equestrum ludum cap. 53. qui Marti ob duellum sacrabatur, quale per Thestalos equites exhibuit Claudius apud Sueton. cap. 21. & cap. 56. Laqueatorum pugnam addit Isidorus, quorum erat fugientes iniecto laqueo impeditos prosternere (nam sic lego, pro: prosternere) amittos vombone pelli. Denique c. 57. Velitum, qui vitro citroque vela obibat, sic dicitur sive a velitatione, sive a civitate Hermytorum Felite.

189. de caelo (quod aiunt) in caenum.] Vide inter Proverbiales formulis Prolegomena nostra.

190. illas manius quas ad Dominum extuleris.] De manibus ad Dominum extollit consuetis in sacris Christianis, vide lib. de Orat. cap. 3. & Adnotat. nostros ibidem num. 1. & 51.

191. ex ore quo Amen in sanctum protuleris, &c.] Eo quod additur: eis adjoras alij dicere quam Chnito, videtur loqui de Sacerdotibus, quos non pudebat Spectacula frequentare; quod etiam confirmatur ex praecedentibus verbis: exclamationes ille alicuius Propheta retractabit, ac: Psalmum secum committetur, quae magis in illos quam Laicos competunt. Atqui similem locum Irenaei quoque de illo eis adjoras adnotavimus ad dictum lib. de Oratione num. 1. ubi de reliquis Missae caeremoniis latissimè.

CAP. XXVI.

192. Cur ergo non eiusmodi, &c.] Inscriptionem huic capiti dedimus: Quod demoniis fiant penetra- biles qui Spectacula adeunt.

193. Itaque in exorcismo, &c.] De Exorcismo vide infra lib. de Baptismo, qui etiam praemitti iam ab initi- tis Ecclesia consuevit. Est autem exemplum, quod merito à Spectaculis deterere debeat, sicuti etiam id quod sequitur, de linteo in fornici ostensio.

194. quid vita & morti.] Quum istud non addatur apud Apostolum, videtur alludere ad illud Ecclesiasti- ficus 33. Contra mortem vita. Vide idipsum infra lib. de Idol. cap. 13. n. 85.

CAP. XXVII.

195. Odisse debemus istos conuentus, &c.] Titulum dedimus huic capiti: Quod odisse debeamus istos conuentus, in quibus nomen Dei blasphematur.

196. quotidiani in nos Leones expostulantur.] Qua de re aliquid diximus Apolog. cap. 40. num. 524. ad illud: Christianos ad Leonem. Quod ipsorum istem verbis reperitur lib. de Resurr. carnis. Paulopost lego ex Ms. Sint dulcia licet, pro eo quod erat corrupte: licet. 197. & bene saporatis.] Similiter alicuius Am- manianus: In vita (inquit) inveni sunt asperi, ut neque igni neque saporatis indigeant cibis, sed radicibus herbarum agrestium, & semina ad cuiusvis pecoris carne vescantur. Atque adeo accedit sententia Turnebi Advers. l. 28. c. 45. ut similiter legi debeat apud Maronem:

Melle saporatum & medicatis frugibus offam. Melle enim (ubi ille rectè adnotavit) veteres in omni opere dulciario vti soliti, quum saccharum prisci non noverint: pro quo etiam facit Auctor, eo quod paulopost sequatur stillicia quod mellis. Legimus autem: Ita & diabolus lethale quo conficit, pro: quod.

198. de libacunculo venenato.] Ego sic omninò scribendum existimo, pro: liuacunculo; ut à libaudo deri- uetur vox nova.

CAP. XXVIII.

199. Per suavitatem saginentur eiusmodi, &c.] Caput hoc tali titulo inscribimus: Quod à Christianis nulla debeat in hoc saeculo concupitici voluptas.

200. immò nimium stultus, si hoc existimas voluptatem.] Paulo aliter, sed in eandem sententiam (quò- didem etiam Philosophorum auctoritate nitatur) La- ctant. l. 6. c. 20. Deus (inquit) idcirco virtutem dedit, ut expugnaret ac vinceret voluptatem, eamque egredium- tem, sines sibi datos infra praescriptum coerceret; ne homi- nem suavitatibus delinitum & captum ditioni suae sub- iiceret, ac sempiterna morte muldaret. Voluptas oculo- rum varia & multiplex est, quae capitur ex aspectu reru- que sunt in usu hominum, vel natura, vel opere delecta- biles. Haec Philosophi (Architas nempe, Cato, Cicero) rectè, sustulerunt. Aunt enim multo esse praclarior, & homine dignior, caeli potius quam caelata intueri.

201. Philosophi quidem hoc nomen quieti & tranquillitati, &c.] Fortassis alludit ad Epicureos, qui quum summum bonum voluptate dicerent, eam inter- pretatur Auctor Apolog. cap. 3. 8. animi aequitatem ex Cicer. l. 1. de Fin. bonorum. Eadem pertinet quod habet La- ctantius l. 3. c. 7. Epicurus summum bonum è voluptate animi esse censet; item illud c. sequ. apud eundem: Sapiens ergo non fuit, qui summum bonum credidit voluptate, quom- iam sive illa securitas, quae Auctor quiete & tranquillitatem vocat) sive gaudium, communis est omnibus.

202. Metas.] Septem Metis (inquit Cassiodor. Va- riarum l. 3. c. 51.) omne certamen peragitur, in similitudi- nem hebdomadae reciproca. Ipse vero Metae secundum Zo- diacos decanos terminas obtinent summitates, quas adinstar Solis celeres Quadrigae perusantur. Ars erat proinde (uti adnotavit Pines ad B. August. l. 2. de Civit. Dei c. 6.) no- parva in equis rotisque stectendis ad finem Metarum, ne posterior dexteritate stectendis priorè antecurreret. Atque adeo huic pertinet illud Propertij:

TULLIANUS
annotati omnibus
MELLE
A. V.
16.

Haud prius infecto deposcit præmia cursu.

Septima quàm Metam tulerit ante rota.
Et illud Suetonij in Domitiano cap. 4. supracitato: Circensium (inquit) die, quò facilius centum missus peragerentur, singulos à septenis spatii ad quina corripuit. Qui etiam tradit in Claudio cap. 21. quòd Circum Maximum marmoreis carceribus (erant carceres, quibus equi coercerentur ne longius progredierentur, Isidoro teste sepedito lib. c. 32. sique xij. numero, uti ex supradicta Circa descriptione manifestum est) auratisque Metis, que utraque & trophæa (id est ex vili trophæo lapide) & lignea antea fuerant, excoluerit. Quò haud dubie spectat illud B. Cyprian. lib. de Spectac. cap. ult. Quòd Theatrum (inquit) humanis manibus constructum operibus Dei poterit comparari? Magnis licet lapidum molibus extruatur, crusta sunt montium, & auro licet tecta lacunaria resplendant, astrorum fulgore vincuntur. Sunt autem qui scribunt (& consentit dicta descriptio) Metas extructas fuisse in formam conij, seu struis alicuius in acutum tendentis; ita dictas, quòd in dimenso spatio sint constitutæ. Atque septem hæc spatia circum Metas (teste Isidoro ubi supra cap. 37.) creta signabantur. Atque hoc est quòd dicit Plinius lib. 36. cap. 17. Est vilissima creta, qua Circum præducere ad victoriam notam instituerunt maiores. Quòd quomodo factum, Cassiodorus loco citato memorat: AIBA (inquit) linea non longè ab istis in utrumque podium quasi regula directæ producit, ut quadrigis progredientibus inde certamen oriretur, ne dum semper properè conantur elidere spectandi voluptatem, viderentur populis abrogare. Qui Podium utrumque vocat locum spectaculis accommodatum instar pulpiti exporrecti, ut commodius spectare liceret.

CAP. XXX.

203. Iam nunc si putas, &c.] Contrarium præcedenti titulum hic posuimus. Quòd longè maiores voluptates à Deo contributas habeamus. quale quid habet etiam B. Cypri. ult. cap. l. de Spectacul. præterquam quòd alius voluptates recenset, quas licet carpere ex saculi huius cursu longè latius.

204. quàm Dei patris & Domini reconciliatio, &c.] Ista periculis ad beneficia Baptismi pertinet, de quibus omnibus latius lib. de Baptismo.

205. quòd calcas Deos nationum, &c.] Istud ad Gratiarum diuisiones pertinet, de quibus Apost. I. Cor. 12. Alij quidem datur per spiritum sermo sapientie, quo calcatur (ut Tertull. inquit) Deos gentium; alij fides sine operatio virtutum in eodem spiritu, qua damonia expellit; alij gratia sanitatum, qua medicinas facit; alij prophetia, qua reuelationes petit; alij discretio spirituum, qua Deo viuunt.

206. in his tibi ludos Circenses, &c.] Pulcrè hic ad mores Christianos accommodat ea que ad Circensium ludos spectant, cursus, tempora, metas, societatis signum, tubam, & palmam æniquè. de quibus omnibus alicubi supra, exceptis temporibus. Quòd pertinere videtur illud Cassiodori Variarum lib. 3. epist. 51. Nec vacat (inquit) quòd viginti quatuor mensibus conditio huius certaminis expeditur, ut diei noctisque horæ tali numero clauderentur. Quòd ipsam quum obscurum sit, videtur sentire quòd singulis viginti quatuor mensibus renouari soleant ludi Circenses.

207. Si Scenice doctrinæ delectant, &c.] De his supra latè num. 153. Hic præterea exprimit in Scenis vsitata, litteras, verius, sententias, cantica, voces, fabulas, & strophas, & econtrariò exhortatur ad

cantica Ecclesiastica, quemadmodum etiam B. Chrysost. hom. 2. in Matth. de quibus aliquid diximus supra lib. de Oratione num. 1. & plura Apolog. cap. 39. num. 320. quemadmodum & de factura litterarum commemoratione ibidem num. 501.

208. Vis & pugillatus & luctatus, &c.] Floridi numero vsurpat utrumque. Pugillatus autem voce vsurpat & Plautus Captiuus, & Luctatus Plinius lib. 8. cap. 12. & lib. 32. cap. 2. Est autem similis locus apud B. Chrysost. hom. 31. in Ioannem, & in Pſchomachia Prædij, ubi alpicere est, impudicitiam seu libidinem a castitate seu pudicitia deicendam; perfidiam sine idolatriam caecam à fide; seuitiam ira nomine à misericordia, quam patientiam ille vocat, contumaciam; penitentiam demque luxuria titulo, à modestia, que & sobrietas, obumbratam. Sic enim lego proſus pro eo quod erat: adumbratam.

209. Vis autem & sanguinis, &c.] Sanguinis Christo effusi memorià obicit sanguinaris voluptatis.

CAP. XXX.

210. Quale autem Spectaculum in proximo est, &c.] Postremum hoc caput inscripsimus. Quòd multo ampliora Spectacula sint Christianis iudeij die expectanda. Quem quomodo Tertullianus in proximo esse dicat, alibi, ni fallor, libro aduersus Marcionem latius, ne hic prolixiores simus. B. Cyprian. sub fine libri de Spectaculis hortatur Christianos ad Spectaculorum conditi & redempti mundi, nisi quòd etiam addat postremo loco, diabolium illum, qui totum decemphauerat mundum, sub pedibus Christi iactem spectandum iri; quòd hic etiam infra insinuat.

211. quale regnum exinde iulorum? qualis ciuitas noua Hierusalem? Istud fortassis ad errorem Iulianorum pertinet, de quo latius inter errores Tertulliani nostris in Prolegomenis, quemadmodum & illud quòd subiicit: de tot sæculi nauitatibus.

212. item Præfides, persecutores Domini nominis, &c.] Tum ex hoc loco, tum ex supradictis supra num. 146. patet librum hunc in ipsa persecutione Christianorum conscriptum fuisse. Legimus autem ex illis insultantibus contrà Christianis, pro eo quod esse corruptiſſi Christianos.

213. quibus animas aut nullas, &c.] De dicitur his Philosophorum erroribus latius lib. de Anima, & de Resurr. carnis; aliquid etiam diximus de postremo Apolog. integro capite 48.

214. non ad Rhadamanti, nec ad Minos.] De his etiam diximus Apolog. cap. 23. num. 368. ubi finis est locus.

215. non in gymnasiis.] Gymnici ludi (inquit lib. 18. supra dicto Isid. cap. 17.) Gymnasium appellatur, ubi exercebantur Athletæ, & cuius formam celestas comprobatur: ita dictum, quòd iuuenes multi exercebantur. Hinc accidit, ut omnium præp. Artium exercitia Gymnasia dicantur. Sic & Cassiodorus Variarum lib. 5. epist. 23. Oſtendentes (inquit) iuuenes nostri bellis, quibus Gymnasio didicere virtutis: Schola Martii nunciat exercitia.

216. Hic est ille (dicat) fabri aut quæstuarii filius. Omnino sic lego, pro: quæstuarie. Neque enim lego vsquam Christus nisi fabri filius, nempe Matthei. 23. vox Græca non modo fabrum, sed & quæstuarii significat. Atqui de Discentibus, pro discipulis, à dicitur.

217. vel hortulanus detrahit, ne lactuca frequentia commentium læderentur.] Ista de

videtur irridere aliquem illorum hereticorum, qui Christum vere passum negant, Marcianem nempe, Cerdonem eius magistrum, & ante eos Basilidem, & Simonem Magum.

218. & vtraque cauea.] Intelligit caueam & Theatri, & Amphitheatri. De cauea Theatri Scauri meminit & Plinius l. 36. c. 17. & media cauea mentionem facit Sueton. in Claudio cap. 21. & Virgilius dixit: totum cauea confessum. Qui omnes videntur accipere caueam pro alteri parte Theatri, in qua erat cõfessus spectantium; & similiter Cassiodorus l. 4. Variarum epist. 52. his ver-

bis; Caueas illas saxis pendentibus absidatas, ita iuncturis absconditis in formas pulcherrimas conuenisse, ut cryptas magis excelsi montis crederes, quàm aliquid fabricatum esse iudicares. Sic etiam Cicero lib. de Senect. de eo qui in prima cauea spectat, & eo qui in vltima. Verum Auctor hoc loco & Chrysof. hom. de Kalendis, item August. l. 1. de Consens. Euang. c. 37. Caueam accipiunt pro area in medio Theatri aut Amphitheatri, ad imitationem cauea ferarum undique clausæ, primum clostris seu claustris ligneis, deinde ferreis, denique & euripis, vti supra diximus c. 8.

ARGVMENTVM LIBRI DE IDOLOLATRIA

PER IACOBVM PAMELIVM.

PROST librum de Spectaculis editum (vbi infra patet cap. xiiij.) quantumuis adhuc durante persecutione, cupiens Tertullianus etiam reliquas Idololatriæ species in vniuersum tollere, hunc sibi conscribendum putauit, ne diutius Christiani ignorantia crassa laborarent, existimantes in solo Idolorum cultu Idololatriam consistere.

Imprimis autem docet omnia crimina in Idololatriæ crimine, & in omnibus Idololatriam deprehendi.

Deinde in multas venas eam defundi, & multifariam seruos Dei subuertere.

Ita ad originem Idololatriæ, & interpretationem vocabuli descendens, Idola esse ostendit habenda, non solum hominis effigie consecrata, sed quæcumque simulacra.

Agens deinde aduersus confectores Idolorum Christianos, ostendit tam fieri quàm coli prohibita Idola.

Neque se excusare illos posse prætextu operationis manuum ab Apostolo præscriptæ, quæ intelligitur de Artibus quas Ecclesia Dei recipit, neque à Deo sunt prohibita.

Maximè quod renuntiantes Diabolo & angelis eius, illis repudium dixerimus; quippè quibus plures Deos, eosque falsos factos confiteantur, atque adeo eosdem colant, qui faciunt ut coli possint.

Quod denique Zelus fidei prohibeat Christianum ab Idolis in Ecclesiam venire, ad tollere ad Deum Patrem manus matres Idolorum, his manibus adorare, easque admouere corpori Domini quæ Dæmoniis corpora conferunt; multò verò magis in Ordinem Ecclesiasticum adlegi artifices Idolorum, quorum manus potius amputandæ, quibus quotidie corpus Christi laceant, quibus Domini corpus scandalizatur.

Eandem esse rationem fabricæ templi, aræ, adiculae, domus, in honorem Idolorum, siue expressionem in bractea, aut insignibus eorundem.

Deinceps Professiones Astrologorum, Mathematicorum, Magorum, Idololatriæ obnoxias esse tradit.

Item & Ludimagistros, ceterosque litterarum professores ad fines esse multimodæ Idololatriæ, qui eorundem sollempnia obseruent, quum etiam fidelium sit magis discere quàm docere litteras.

Quin etiam negotiationes mercium earum, quæ ad Idololatriam pertinent.

Et verò necessitates humanas minimè prædicta omnia excusare, quod fidei semel obsignatæ sint contraria, atque adeo propter Dominum derelinquenda Apostolorum exemplo.

Aa iij

TULLIANVS
annotati omnibus
PAMELII
A. V.
36.

- XIII. Porro non solum à sacrificiis & sacerdotiis Idolorum & Spectaculis (de quibus alio volumine) sed & à festis illorum diebus abstinendum, etiam extraordinariis.
- XIII. Neque in his placere nos ethnicis posse, ut eos lucrifaciamus, quòd nomen Dei blasphemetur, quando Saturnalia, Ianuaria, idque genus alia à Christianis frequentantur; quum ipsi econtrario non octavo quoque die Dominicum diem, non Pentecosten, immò nullam Christianorum sollempnitatem obseruent.
- XV. Immo neque sollempnibus Cæsarium tabernas, seu ianuas Christianorum lucernis ornandas, aut laureis coronandas, tum quòd omnis Idololatria ab hominum cultura cœperit, & ipsos Deos Nationum homines retro fuisse constet, tum quòd & Ostiorum dii varij apud Romanos, tum denique quòd Magistratibus subditos quidem esse oporteat, sed intra lumen Christianæ disciplinæ.
- XVI. Aliud esse iudicium de communibus aut priuatis sollempnitatibus & sponsalium, & nuptiarum, nisi quis interfit illorum Idolorum sacrificiis.
- XVII. Neque verò etiam seruis licere ministros esse Idololatriæ.
- XVIII. Omnem item superfluum vestium ornatum & honorum apparatus, maxime qui Idololatriæ dicatus sit, ab initio in diaboli pompa damnatum esse.
- XIX. Item & militiam, cui necessitas sit immolationum vel capitalium iudiciorum, eamque in qua militandum sit sub signo diaboli, cui non conuenit cum signo Christi.
- XX. Quum autem cõuersatio diuinæ disciplinæ etiam verbis periclitetur, ne fida Deos vocemus interdictum; item & deiterationem omnem, exempli gratia, Me Hercule, Me Diusfidius, & similia.
- XXI. Perinde etiam esse, siue iuret quis per Idola, siue ab alio adiuratus adquiescat, siue per litteras dicat, Iupiter tibi sit iratus, siue respondeat: Immo tibi.
- XXII. Equè etiam benedicere per Deos Nationum Christo initiatum non debere permittere; exempli gratia, si elemosynam accipiens Deos suos propitios ethnicis imprecetur, respondendum, Dei causa id factum esse.
- XXIII. Postremò neque pecuniam ab ethnicis mutuantes Christianos iuratos cauere posse, quum eaque stylo & scripto, etiam alio dictante, atque verbo Christus negetur.
- XXIII. Epilogo denique breui concludit, inter hos scopulos, inter hæc vada & freta Idololatriæ, uelificare debere fidem Dei tutam & securam.
- Ceterum hunc librum verè Tertullianicum esse, vel ex eo constat, quòd his uerbis citat supradictum Spectaculorum librum c. xiiij. De Spectaculis autè & voluptatibus eadem modi suū iam volumè impleuimus. Viderunt etiam iam olim B. Cyprian, qui admodum star conscripsit librum de Idolorum uanitate, & B. Isidorus, qui Etymol. lib. 8. cap. vlt. uerbis ipsis utitur c. 3. huius libri, ubi agit de uocabuli Idoli interpretatione. Quòd itaque Tertullianus & Politiagnus hunc præterierint, hinc factum, quòd nuspian exēplar MS. repererint. Certè Gagnæus sua editione ex MS. Gallico codice illum edidit, & post illum ex Britannico Lelandi codice quàm accuratiss. per Sigismundum Gelenium castigatus est, & aded ut vix ullus hiatus, aut corruptus supersit locus. De qua eius diligētia tanto magis congratulandum, quòd nullus etiam mihi MS. codex contingere potuerit. Nosstris uerbis Adnotationibus haud parum illustratus, Deo fauente, nunc primum prodit.